

ТЕРЕНИ

Докторантски семинар
„Академични траектории“

СПИСАНИЕ НА АКАДЕМИЧНОТО
ЕТНОЛОЖКО СДРУЖЕНИЕ (АЕС)
КЪМ ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ НА СУ

БРОЙ 5



АКАДЕМИЧНО ЕТНОЛОЖКО СДРУЖЕНИЕ
Катедра Етнология
Исторически факултет
Софийски университет „Св. Кл.
Охридски“
Бул. „Цар Освободител“ 15,
1504 София, България
Северно крило, ет. 2, каб. 26А
<https://periodicals.uni-sofia.bg/index.php/Tereni>

Списание „Терени“ – ISSN: 2738-7674

Брой 5

„Докторантски семинар: Академични траектории“

Септември 2021

Исторически Факултет

**Съставител: Кремена Йорданова
2021 г.**

Редакционна колегия:

Алики Ангелиду, Университет за социални и политически науки „Пантеон“, Атина
Анелия Касабова, ИЕФЕМ – БАН, София
Васил Балтаджиев, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Виолета Коцева-Попова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Илиана Страхилова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Илия Илиев, СУ „Св. Климент Охридски“, София,
Ина Пачаманова, СУ „Св. Климент Охридски“, София – главен редактор
Кремена Йорданова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Кристина Попова, Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Люпчо Ристецки, Университет „Св. Кирил и Методий“, Скопие
Мина Тасева-Бенчева, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Мира Маркова, СУ „Св. Климент Охридски“, София
Петя Василева-Груева, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Terrains. Online Journal – ISSN: 2738-7674

Issue 5

"PhD Seminar: Academic Trajectories"

September 2021

Faculty of History

Compiled by: Kremena Yordanova

2021

Editorial Board:

Aliki Angelidu, University of Social and Political Science "Pantheon", Athens
Anelia Kasabova, IEPEM - BAS, Sofia
Vasil Baltadzhiev, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Violeta Kotseva-Popova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Iliana Strahilova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Iliya Iliev, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia,
Ina Pachamanova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia - Editor-in-Chief
Kremena Yordanova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Kristina Popova, Southwestern University "Neofit Rilski", Blagoevgrad
Lupcho Ristitsky, St. Cyril and Methodius University, Skopje
Mina Taseva-Bencheva, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Mira Markova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia
Petya Vasileva-Grueva, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

DOI:10.60053/TER2021.5

СЪДЪРЖАНИЕ:

Мила Банкова <i>„Оно си сезонно“ – устойчиви образи и представи за менструацията в българската култура</i>	<i>1 - 21</i>
Кристиана Бояджиева <i>Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху статута и мястото на жената в българския град</i>	<i>22 - 37</i>
Любомир Г. Кюмюрджиев <i>Представи и критерии за автентичност в европейските „индиански“ организации</i>	<i>38 – 61</i>
Бистра Драгойкова <i>Младежи инфлуенсъри: биографични стратегии и практики. Случаят „Choko“</i>	<i>62 – 75</i>
Васил Караджов <i>Образи на град Пловдив - възникване и употреби</i>	<i>76 - 95</i>
Теодора Димитрова <i>Образователна интеграция и / или интеграция чрез образование в системата на средното образование</i>	<i>96 - 106</i>
Станислав Пандин <i>Ролята на училищния психолог в процеса на приобщаване на деца и ученици от уязвими групи</i>	<i>107 – 115</i>
Ася Вълчева <i>Учителят – медиатор между традицията и модерността</i>	<i>116 – 126</i>

Уважаеми читатели,

Статиите в настоящия пети брой на списание „Терени“ са резултат от разработените доклади от реализираната през 2021 година докторантска конференция *„Докторантски семинар: Академични траектории“*, организирана от катедра „Етнология“, Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“ и проведена в Център „Родопи“, с. Славейно, общ. Смолян в периода 9 – 11 септември 2021 година.

Въпреки продължилата криза с пандемията от Ковид-19, катедра „Етнология“, към Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ успя да спази дългогодишната традиция по организирането на този важен докторантски форум, на който младите колеги, работещи в академичните полета на етнологията, културната антропология и социалната история, имаха възможност да представят своите разработки на един междинен етап. Проведената докторантска конференция беше поредната възможност, предоставена от катедра „Етнология“ за директни и опосредствани контакти между преподаватели и докторанти от различни университети и институти.

Статиите в този брой са разнообразни и интересни. Наред с утвърдените теми от класическите полета на етнологията, този брой съдържа статии върху съвременна антроположка тематика и такива, свързани с пресечните точки между етнология, история и образование. Този брой на сп. „Терени“ показва ясно новите полета и насоки, в които се развиват младите изследователи.

Благодарим на всички участници в научния форум за оригинално поднесените доклади, вълнуващите дискусии и усилената работа по подготовката на представените в този брой статии, с които читателят ще има възможност да се запознае.

Приятно четене!

От съставителя

„ОНО СИ СЕЗОННО“ – УСТОЙЧИВИ ОБРАЗИ И ПРЕДСТАВИ ЗА МЕНСТРУАЦИЯТА В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА¹

Мила Банкова, докторант към Институт за етнология и фолклористика с
етнографски музей – Българска академия на науките, дисертация на тема „Женско тяло и
женско здраве: представи, практики, разкази“

Анотация. Статията цели да открие и изследва културно конструирани механизми и нагласи, които придават специфични значения на телесно-физиологичното и изграждат връзката на жената с нейното тяло. Фокус в проучването е една тема табу, свързана с женското тяло – темата за менструацията и нейните социокултурни параметри; образите и представите, с които тя се натоварва и асоциира; традиционните аспекти и съвременните трансформации в знанието за този физиологичен процес и неговото преживяване от различни поколения жени. Изследването се опира на лично проведени теренни проучвания, както и на публикувани източници: етиологични легенди за възникването на менструацията и интервюта по темата от 80-те години на XX в. Разглеждат се основни мотиви, свързани с менструацията, които са се съхранили във времето независимо настъпилите промени: тайна; нечистота; срам.

Ключови думи: женско тяло, менструация, табу.

Увод

Това проучване е част от работата по докторската ми дисертация на тема „Женско тяло и женско здраве: представи, практики, разкази“. В този доклад ще се фокусирам върху темата за менструацията в българската култура и устойчивите представи и мотиви, свързани с нея. Напрежението около тази тема и нейната актуалност произтичат от неяснотата и липсата на дискурс в общественото и семейното пространство по отношение на тази наболяла тема табу. Връзката между традиционните и съвременните представи и практики, свързани с менструацията, е ключов елемент за това изследване. За да откроя повтарящи се мотиви и културно обусловени модели отвъд личните истории, ще разгледам различен тип текстове, които обговарят вярванията и представите, свързани с менструацията като културен образ на физиологичното явление. На базата на тези анализи ще се опитам да дефинирам и какви стереотипи съществуват спрямо менструиращото женско тяло и как това влияе върху образа и себевъзприятието на жената днес.

¹ Авторката благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Телесното е част от процеса на изграждане на идентичност и себевъзприятие на индивида в дадена култура. Социокултурните норми и представи предопределят начина, по който физическото тяло ще бъде възприемано и по който физиологичните процеси ще бъдат преживявани. От своя страна женското тяло е място, върху което са отпечатани различни колективни категории, вярвания и ценности, свързани с плодородие и опасност. Този процес на семиотизация на тялото представлява дълга история на наслагване на културни модели в хронологичен план, които се предават от поколение на поколение, но от друга страна носят в себе си и трансформациите на всяко едно общество и време (Фуко 2019). Въпреки промените през годините и достъпа до информация, въпреки разчупването на определени модели на поведение, остават културни механизми и ментални пластове, характеризиращи и изграждащи връзката на жената с нейното тяло. Ще се опитам да очертая тези семиотични кодове, които съпътстват менструацията и женското тяло в този процес. До момента на роден терен не е извършвано цялостно изследване по тази тема и именно това прави изследователския въпрос значим както в научен, така и в социален план. По отношение на женското тяло, гинекологичните проблеми, менструацията и други аспекти от здравето на жената, все още има стигма. С моята работа се надявам да разчупя тази стигма към жената и към естествените процеси на цикличност в нейния организъм.

Част от материала на изследването е събран посредством работа на терен, която включва полуструктурирани и свободни интервюта с 8 жени на възраст от 20 до 80 години. В някои случаи съм интервюирала жени от едно семейство: баба, майка и внучка, за да проследя предаването на представи и мотиви по семейна линия. Интервютата са проведени през 2021 г. на живо в различни населени места у нас: Велико Търново, Своге, с. Желен, София, с. Искрец, Копривщица. Тези селища са избрани на случаен принцип, като целта е интервютата да бъдат направени и в градска, и в селска среда. Ще подкрепя наблюденията си и с отговори от онлайн анкети, проведени през 2020 г. с 56 жени на възраст между 20 и 50 годишна възраст. Използвана е също така етнографска литература и публикувани сборници с фолклорни материали: етилоогоични легенди за възникването на менструацията и житейски разкази от 80-те години на XX в.

„Отпърво Деда Адъм бил праничав“. Фолклорни легенди за възникването на менструацията

Във фолклора легендата е своеобразен начин да се отговори на основни въпроси, свързани с човешкото битие. Тя разкрива вярвания и представи за произхода, смисъла и значението на различни обекти и явления. Етиологичните легенди обясняват произхода на

човека, на света, на нещата и техните свойства, имащи пряко значение в действителността на хората и до ден днешен (Георгиева 1993:18).

Според фолклорните легенди на женското тяло и съответно на женската утроба са отредени от Бога две основни функции: да менструира и да ражда деца. Документираните етиологични легенди за появата на менструацията разказват, че първоначално с нея били „помазани“ мъжете в лицето на прародителя „Дедо Адъм“ (Бадаланова, съст. 1993:142 - 143).

Раньше Госпудъ на мъжете дал пранічаво да има. И той (мъжът) праничав оди и гащите му – кръв... И той ги метне на рамо и отода да ги пере на дерето. Пудирь Господ гу дал на жените, щото жените могат да съ покриват, да съ оперът. Мъжете „ни съ пиряли, одили омазани, мръсни“ (Бадаланова, съст. 1995:158-159).

Поради неспособността на мъжете да крият менструалната си кръв и да перат изцапаните с нея ризи, Господ прехвърлил тази отговорност и благословия към жените. Така жените започнали да перат, явно по-умело от мъжете и да „кутат“, да пазят в тайна менструалния цикъл (Бадаланова, съст. 1996:116). От тези текстове научаваме, че за нещо съвсем естествено е считано обществото да осмива неумението на индивида да скрие „пранъето“ – термин, използван често във фолклорния дискурс да обозначи менструалния цикъл. Но с женските си качества – умението да пази тайна, сръчност и вродена интелигентност, жената печели тази отговорност и доверие от страна на Бога. Затова Господ я възнаграждава с менструацията, която кръщава още „женищина“. „Господ на видел, що она разбира повечек“. Жената е „по-акълна и по-умна“ от мъжа, затова само тя може да се справи с тази отговорност и дори самият „Господ го е признал“ (Бадаланова, съст. 1996:116).

„Пранъето“, евфемистично название на месечното менструално кървене, идва от акта на пране на ризата, с която са се обличали жените в традиционната култура, без да ползват долно бельо. Според народната вяра, дрехата е двойник на човека, а ризата играе една от най-важните роли в живота на жената, защото е непосредствено до нейното тяло (Дечева 2016:471). За да се поддържа чистота и реда, което обществото изисква, ризата трябва да се пере добре, а мъжът не умее това. Жената, с нейното вродено чувство за ред и чистота, успява да се справи с „пранъето“ и да заличи всички следи от кръвта.

По подобен начин в етиологичните легенди жената също е възнаградена и с отговорността за раждането на деца, защото мъжете били неспособни за това. Господ първоначално дал тази задача на по-яките мъжки тела, но се оказало, че „таа работа не е за мъжете“, затова я прехвърлил на жените, иначе досега „свето да се е затрил“ (Бадаланова, съст. 1993:143-145). Жената е описана като по-внимателна, по-предпазлива и по-отговорна за идващия нов живот. В един от текстовете *Деда Адъм* се качва на крушата, за да роди отгоре. Тогава *Буба Ева* отива под дървото и си поднася *скута* (престилката), за да не се пребие

новороденото, като падне отвисоко на земята (Бадаланова, съст. 1993:144). В друга легенда Господ дал на мъжете да раждат, но те казали, че това не е по силите им: *„Тва не е за нас! Аз жъ ра̀бутя и деня и ноцѝ и жъ гледам дицѝта с труда си, със сичко! Сичко – съде да не е на нас”* (Бадаланова, съст.1995:159).

В етиологичните легенди можем да открием, че менструацията не е свързана с елементи на срам и наказание, а е по-скоро благословия, божествен избор, превъзходство на жената над мъжа. Ред и чистота като категории, противопоставящи се на хаоса, могат да се постигнат само чрез жената, защото тя носи тази отговорност и благословия от Бога. Чрез тези нейни характеристики тя се грижи за благоденствието и хармонията в света. Тя е по-умна по отношение на реда, чистотата и криенето, изисквания които се свързват с менструацията, затова Бог я дарява с тази функция на нейното тяло. Прекалената показност и неразбиране от страна на мъжа води до отстраняването му от тези важни задачи и отговорности – менструация и раждане. В този ред на мисли, идеята за *„кутането“*, криенето на менструалната кръв, е предимство на женската интелигентност и вродено знание, което съвпада с изискванията на Бога. Напреженията между чисто-нечисто, ред-хаос, тайно-явно са заложени на митологично ниво по отношение на менструацията, а жената се явява умел посредник тук на земята между тези противоположности. Какво се е съхранило във времето и какви са съвременните трансформации на тези представи и мотиви ще опиша в следващите части на това проучване.

„Всичко бяши в тайна“. Устни разкази от края на XX в.

Ценен източник за социокултурните измерения на менструацията са устните разкази, събрани от фолклористката Флорентина Бадаланова през 80-те и началото на 90-те години на XX в. сред жени, родени през периода 1900 - 1920 г. Тези разкази се отнасят до младостта на респондентките и показват, че в първите десетилетия на миналия век все още е прието за нормално младите момичета да *„кутат”* (крият) от другите настъпването на менархе (първата менструация). В повечето случаи девойките не са били подготвяни специално от майките си, но понякога са дочували какво се случва от други жени в семейството. *„Всичко бяши в тайна. И никой не останал ненаучен. То, дет викат, Божия повелия. Природата го е създала. Всеки сам да се изучава – кое когато му дойде времето”* (Бадаланова, съст. 1995:284).

Тези, които не умеят да крият добре, се считат за *„глупави“*, а *„умните“* момичетата сами разбират нещата и сами започват да си перат ризата. Тогава майките им и жените в

семејството казвали, че вече са станали моми, че ги е хванала „женицината“ или че ги е „клъвнал петелът“².

Като имаше момичета, като гу имали, не гу знаели какво е – и си одрязали ризата, та га фърлили, щото тогава нямаше гащи да носят, тя кат се видяла изцапана – кат се видяла и съ уплашила кво било това и си одрязала ризата! Нали имало работи, които да не съ знаят, ама всичкото така си идва едно след друго, едно след друго, без да гу казваш, без да гу обясняваш. (Бадаланова, съст. 1995:284)

Както е и в легендите, правилното поведение по време на менструацията е очертано като проява на интелигентност, на вродена мъдрост. Смята се, че момичето само трябва да се досети какво да прави, когато му дойде първата менструация:

„Неко момиче се кута от маця си, от тетките си. Като види за пръв път, някои знаят, а някои не знаят – са по-глупави момичета, пò не разбират и не знаят какво е. Оно имаше едно момиче тука и вечерта седна̀ли да вечерат и она думала: „Мамо ма! Я днеска се к̀нем, се к̀нем, се к̀нем, се к̀нем, като гледам – пак си ми тече кр̀в!“ А маця ѝ се сетила, рекла: „О, не бой се!“, п̀ си имала сна̀а и сна̀ата ѝ обяснила. И се ук̀рòтила работата. А коя знае – кута се по-д̀лго време от маця си, кута – почне да си пере она гащите. (Бадаланова, съст. 1993:284)

Освен криенето, менструалната кр̀в е обв̀рзана и с усещане за срам:

Ми се срамуемо, не смеемо да кажемо ни на ма̀тер си, ни на н̀кога. Вардимò се – я с̀м се вардила има цел месец да не видят, че имам „той“ – ни на матер с̀м си казвала, ни на бацу – на н̀кога! И ча вече ме упаз̀ише (издебна) – сестра си ме вече упаз̀и она (издебна ме). (Бадаланова, съст. 1995:286)

Едно от названията за менархе, използвано в тези разкази, е „*Ше ти дойде ак̀ла*“. Това също насочва към идеята, че менструацията е св̀рзана със съобразителност и интелигентност, тя служи като маркер за израстване в света на познанието. Популярно название за половото съзряване е „*кл̀внало я петлетò*“. Други термини за менструалния процес са „*бр̀ндзавò*“ или да „*влачиш бр̀ндзата*“; „*Обр̀ндзила си се!*“ – това ще рече, че б̀ш сега „*се переш*“, „*омокрила си се*“. Интересно наименование е „*ц̀вете*“, използвано също и за момента на дефлорация, а за жената в цик̀л се употребява и „*мр̀сна*“, „*лоша*“ (Бадаланова, съст. 1993:286). Можем да намерим в етнографската литература и изрази като „*Нашето моме го клю̀зна петело*“ или „*Нашето кокошле пронесе*“, „*Жегнало те ц̀рното котле*“, както и наименования като „*месечина*“, „*женицина*“, „*пранина*“, „*хаис*“ и други (Георгиев, 1999:248).

² Т.е., че им е дош̀л месечният цик̀л

Сам по себе си анализът на названията на менструацията повдига множество въпроси, които ще останат извън рамките на тази статия.

Прави впечатление, че в личните разкази от 80-те години липсва мотивът за благословията, характерен за етиологичните легенди. За сметка на това водещо място заема мотивът за “криенето”, “кутането”, “пазенето на тайна” като важна характеристика на женското поведение по време на менструация. Умението да се скрие е считано за проява на мъдрост и интелигентност, присъщи на жените. Прието е да се крие от момичето, че в живота му предстои да има менструация, крие се опита с женската цикличност, крие се менструалния процес, крие се кръвта, крие се познанието. Тази необходимост и важност да бъде скрита менструалната кръв и менструалния процес се утвърждава в семейството като норма на поведение.

Срамът също се откроява като характерно чувство в някои от разказките. Настъпването на първата менструация се свързва с усещане за срам и неудобство и това ще видим и като характеристика и модел на поведение в съвременните разкази на моите събеседнички. Темата асоциира и предразполага към криене, тайни, нежелание за споделяне, чувство за срам и фрустрация. Този преход носи за много жени усещането за нещо, от което те трябва да се притесняват, да изпитват вина и неловкост. Срамът е елемент, който не е подчертан в етиологичните легенди. До голяма степен това усещане би могло да се дължи на влиянието на християнството и забраната от Стария завет да не бъдат допускани „нечисти“ жени в Божия храм, тоест менструиращи и родилки, които кървят, освен ако не умират и нямат нужда от скоростно изцеление. Това отношение вероятно има връзка и с разбирането в юдаизма, че кръвта е свързана със земното, а храмът е свързан с непреходното, тоест с божественото. Рискът идва от това, че при допир с материята и греховното, вечното се осквернява (Делани 1988:91). Тези идеи се срещат и в християнството, и в исляма. Множество са забраните, свързани с менструалния период и кръвта в българската традиционна култура: „Жената в менструация е „нечиста“ и особено опасна за зърнената реколка и плодородието, за здравето на малките деца. Ето защо менструацията е свързана с много забрани: жената се отстранява от обредите около първата оран и засев, не влиза в нов харман, не замесва от първото брашно, не меси хляб в дома (или забраната се отнася само до обредни хлябове), не сири и не бърка сирене, не слага туршия, не вари ошав, не започва да тъче, не меси глина, и не прави подници, не ходи в черква и при новородено, не се събира с мъж – много лесно хваща, зачева по време на менструация. Или заченатото дете ще е болнаво“ (Георгиев 1999:248). Някои от забраните могат да бъдат разгледани от гледна точка на физиологията на жената: можем да допуснем, че се налага менструално табу с цел да се опази нейното здраве и да не се засили кръвотечението ѝ. Но други не биха могли да се свържат с риск за жената, а неясната забрана в обществото и

семейството води до чувство на срам и неудобство от естествената цикличност на женското тяло.

От друга страна при липсата на бельо в миналото, поради невъзможността за хигиена от гледна точка на съвременните възприятия, жената може да не бъде считана за добре дошла в религиозното пространство, защото би могла да изцапа с кръвта си храма или да бъде усетена неприятна миризма от тялото ѝ. „Времеемкото и трудоемко пране на ръка без помощта на съвременните препарати, бавното съхнене на дебелите естествени материи в хладните сезони и бедният гардероб са достатъчно добри причини нашите прапрабаби да не са се славели с чистота, както впрочем и жените по цялата тогавашна планета“ (Коцева-Попова, 2009, цитирано по Маргарита Карамихова). Това би могло да бъде вероятен мотив, заради който да не се допускат жените в общите молитвени помещения или в допир с ритуалната храна.

Друга вероятна причина е свързана със срама от кръвта и отново с идеята за греховната и нечиста жена, но този път в контекста на сексуалността и дефлорацията, която остава в подсъзнанието на младите момичета при посещението на сватбени ритуали. Според Маргарита Карамихова табуирането на въпросите за женската физиология в тази възраст е свързано с главната цел да се опази девствеността на девойките и да се контролира общуването между половете като *„всички теми, свързани с телесната долница са „мръсни“, а значи – забранени и наказуеми до ранга на грях“*: „Единственото послание е било дъщерите да внимават да не изгубят девствеността си. В малките общности, в които сватбите са ставали начесто, момиченцата рано са научавали за „цветето“ (девствеността), което трябва да се покаже след първата брачна нощ. Свързването на кървавото петно върху ризата на булката с нещо тайно и срамно, за което подпийналите сватбари пеят, и с някаква генерална промяна в живота на жената не ще да е било сложен процес. Сватбите са били време, в което са се повтаряли с възпитателна цел разказите за „издънените“ или „прекараните“ моми, които с греха си са поставили под заплахата не само момковия род, а и цяло село, нарушавайки установения космически и човешки ред. В детските представи най-вероятно кървенето на жената е изглеждало регламентирано и позволено само след сватбата. Вероятно поради това и много информаторки са споделяли какъв ужас са изживели при появата на първата си менструална кръв“ (Карамихова, 2010).

Поведението на кутане и мотивът за тайната спрямо женската менструация продължават да играят своята основна роля в семейната и социална среда. Откроява се като новост промяна в себеусещането и в разбирането за менструалния процес – от благословия, чистота и превъзходство, женското тяло преминава към табуиране и чувство на вина и срам. Това неудобство се свързва предимно с темите за сексуалността, за греховността, с хигиената, както и с историята на религията в живота на българското общество. Тези нови

характеристики изтласкват положението на жената като медиатор между горе и долу, между чисто и мръсно, между ред и хаос и поставят жената и нейното здраве в друга позиция.

„Не съм знаела нищо!“ Съвременни лични разкази за първата менструация.

От направените от мен интервюта с жени на възраст от 20 до 80 години ясно се вижда, че жените през последните 60 години и в съвременността все така не са подготвяни от майките си за предстоящата в живота им менструация. Подобни резултати и заключения относно липсата на информационни канали между поколенията, които да подготвят деvojките за новия физиологичен и социален статус, прави и Маргарита Карамихова в своето проучване по темата (Карамихова, 2010). Разбира се има и изключения, но те ще са обект на допълнително проучване и анализ. Традиционното табу да се говори с момичето за менархе продължава по своеобразен начин да съществува и до днес. В комуникацията между поколенията по отношение на женското тяло има все още една голяма празнота и се откроява отново като характерен елементът на тайната и криенето. По много лаконичен начин или с частично подхвърляне на информация жените в семейството намекват на по-младите, че ще започнат да кървят. В повечето интервюта, особено при по-възрастното поколение, се наблюдава абсолютна липса на обяснение за прехода от момиче към деvojка. Неудобството от чуждия поглед, “кутането” е дълбоко вкоренено в темата за менструалния процес и това води до своеобразен „информационен вакуум“ и липса на комуникация по темата между поколенията:

Не съм знаела нищо! Не бех подготвена изобщо за съжаление, моята майка беше обикновена селска жена и не съм знаела нищо. Не съм била подготвена за нищо, за съжаление и малко се уплаших и тя ми каза „клъвнало те е петленцето.“ Казва така, като те е клъвнало петленцето ти се превръщаш вече в една зряла жена. И ми обясни оттук нататък как трябва да се предпазвам, да не се замърсявам, да се измивам, да се почиствам и да спазвам определени норми за хигиена³.

Едно време не бяхме просветени като сега, не знаехме какво е това и майките не са ни го казвали, срамували ли са се, не знам, но на тая тема не се е говорело. И като ми дойде за първи път и аз бях там на ливадите, там Букор къде е⁴, с овцете и то там нали има една вадичка отдолу и като не знам какво е и аз се уплаших, помислих че нещо съм се.... не знам, какво ми е станало. Изперем се и пак в същото положение. И се прибирам вкъщи, и влизам в мазето да се мия. И по едно време майка ми вече ме е усетила, че вече не съм в ред и има едно

³ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

⁴ Букор – местност в село Желен.

прозорче на мазето и ме е видяла, че се мием и се перем, и вече се е сетила, и на прозореца: „Мамино момиче, не бой се маме, не бой се, това всичкото сме го преживяли“Ма що не ми го е обяснила по-рано! Имала съм по-големи сестри, но те се бежа оженили, аз съм била малка и те са се крили както аз се крих първия път⁵.

Бях дванайсет-тринайсетгодишна. Не бях, да ви кажа, подготвена, то някога родителите ни, майките ни не говореха на тези теми. Докато сега и в училище, и родителите вече по-друго, влияят на децата си. Но тогава беше по-скромничко, много срамничко. Изобщо не бях подготвена. Казах на мама, че нещо не съм разположена и тя тогава ми каза: „Това е мензис, ти вече ставаш жена“ и това беше началото. Показа ми, разбира се, че трябва да ползвам „лиглин“⁶.

Повечето жени на възраст между 30 и 50 години разказват за отсъствие на обяснения и задълбочен разговор от страна на по-възрастните относно половото съзряване и менархе. В направените от мен онлайн анкети през 2020 г. с различни жени има множество отговори, които също разкриват липсата на комуникация по веритакала майка – дъщеря, както и отново поведението на криене: „Никой нищо не ми каза и затова дълго време крих цикъла си“; „Криех, ама ме хванаха на третия ден, защото стекчето тоалетната хартия свърши“; „Никой не ме подготви. Реших, че съм болна и ще умра. Искях да го скрия в тайна от всички, крадах от превръзките на голямата ми сестра. Изпитвах срам от мисълта майка ми да разбере“⁷.

Разгледаните разкази ясно показват, че подготовка на момичето за процесите на половото съзряване от страна на майката или бабата не се наблюдава. Това е тема табу, която има своите правила и норми на поведение. За нея се разговаря скришно и се получава информация най-вече от други девойки, близки до възрастта на момичето. Ако сестрите са доста по-големи, събеседничките споделят, че те крият от по-малките си сестри и не ги допускат в този таен женски свят. Информация обаче има между по-близките по възраст момичета: т.е. по хоризонтала, а не по вертикала в семейната йерархия:

Братовчедка ми, която е само 4 години по-голяма от мен. Тя ма подготви, защото тя вече беше минала. Обясни ми, че туй е ежесмесечно при жените, даже ми показва – нямаше тез превръзки, ами си правихме от напластени, сгънати правоъгълни парцали. Сгънем, нагласим и зашивахме на двата края ластик и с колан нанизвахме ластичите отпред - отзад. Не знам кой ѝ е показал. Моята майка не ми беше казала нищо⁸.

⁵ Интервю с Николина М., р. 1945 г., основател на пенсионерски клуб в с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

⁶ Интервю с Пенка Ц., р. 1947 г., пенсионерка, търговка. Записала Мила Банкова на 20/08/2021 г. в гр. Копривщица.

⁷ Анонимна онлайн анкета, проведена през 2020 г. с 56 жени на възраст от 20 до 50 години.

⁸ Интервю с В.В. р. 1944 г – 2021 г., инженер. Записала Мила Банкова на 26/05/2021 г. в гр. Велико Търново.

Когато сестра ми прокървя година преди мен за нея беше шокиращо, защото никой не я беше подготвял. Аз бях подготвена, благодарение на случката с нея;

Сестра ми ми беше дала една книга да си прочета сама⁹.

Може да се отбележи, че с настъпването на менархе се открояват определени категории и норми на поведение като *чистота, хигиена, криене на кръвта и на менструацията като процес*, които се предават от по-възрастните към по-младите чрез думи или чрез пример:

И ми обясни оттук нататък как трябва да се предпазвам, да не се замърсявам, да се измивам, да се почиствам и да спазвам определени норми за хигиена. Тя не ме пускаше да играя с децата тогава, но те беха от чисто хигиенни съображения. Наричаха се мръсни дни на жената. Това знам. Но нямам никакви забрани, отделяне от другите. Единствените изисквания са били от страна на хигиенно отношение. Да се миеш добре, да е чисто, но в същото време да не показваш на другите, че в момента ти си нечиста. Трябва да бъдеш чиста, това знам от майка ми и това съм спазвала с децата ми¹⁰.

Заръките към младите момичета са задължително свързани отново с елемента на криене, което от своя страна наминауемо допринася за чувството на срам и неловкост от месечния цикъл. Тези наставления не са свързани само с хигиена, но и с поведение. Споделенията на по-младите жени разказват за настойчиви препоръки от страна на майките, че на тоалетната чиния никога не трябва да остава капка кръв, както и в кофата за боклук хартията трябва да бъде поставена така, че кръвта да не бъде видяна. Дават се наставления за поведение, а важността е подчертана *„Трябва от мъжете да го криеш, то е било срамно. Така е било едно време“¹¹;* *„Бабите ми се опитваха да ми внушат, че когато съм в цикъл, никой не трябва да разбира за това“¹²;* *„Срамно беше, криехме се много, разбира се. Не биваше да се ходи на църква по време на цикъл“¹³.*

С течение на времето, достъпната литература по въпросите за полово съзряване се превръща в средство за недиректен разговор от страна на майката или родителите – отново в мълчание, но чрез механично предаване на книжка. Ето какво споделя една от по-младите жени: *„Но „Мъжът и жената интимно“ ни беше дадена още във втори клас. И сме гледали картинки, защото не разбрахме какво точно пише“¹⁴.*

⁹ Анкета

¹⁰ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка. Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

¹¹ Интервю с Николина М., р. 1945 г., основател на пенсионерски клуб в с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

¹² Анкета

¹³ Интервю с Пенка Ц., р. 1947 г., пенсионерка, търговка. Записала Мила Банкова на 20/08/2021 г. в гр. Копривница.

¹⁴ Интервю с Яница К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

*„Аз си знаех, майка ми в началото ни купуваше такива книги „Мъжът и жената интимно“. Ей такива имахме, първо с книги, една две такива книжки и за цикъла си знаехме и аз, и сестра ми. Бяхме си подготвени“.*¹⁵

По-възрастните жени в днешно време изтъкват неграмотността на майките си като причина за липсата на разговор и подготовка по менструалните въпроси: *„Едно време не бяхме просветени като сега, не знаехме какво е това и майките не са ни го казвали“*¹⁶; *„Моята майка беше обикновена селска жена и не съм знаела нищо. Не съм била подготвена за нищо“*¹⁷; *„Майките тогава не говореха на такива теми, докато сега и в училище, и родителите вече по-друго влияят на децата си. Но тогава беше всичко много скромничко, много срамничко“*¹⁸. Докато се наблюдава приемственост по отношение на отсъствието на директна подготовка, то от друга страна се откроява нов елемент. Този нов момент е свързан с удовлетворение и спокойствие, че времената се променят към по-добро и момичетата вече сами могат да разберат за процеса от книгите, от интернет, от училище, от телевизията. С промяната на обществото и културата, с достъпа до информация и разчупването на табутата към определени „срамни“ или „тайни“ теми, настъпва и спокойствието, че отново от страна на семейството не е нужен разговор по темата.

Наблюдава се тенденция новото поколение (настоящи тийнейджърки) да бъде по-запознато с темите за сексуалността, физиологичните процеси и предстоящата менструация. Тази информация обаче е получена предимно чрез телевизията и новите технологии – интернет, младежки ютюб канали, блогъри, връстници и т.н. От друга страна съвременните майки се характеризират с повече отвореност спрямо тези теми. Въпреки всичко, най-младото момиче на 14г., което исках да интервюирам, категорично отказа да говори по въпросите за женското здраве и менструацията. Беше ми отказано интервю и беше потвърдено от страна на майката, че момичето изпитва срам и неудобство от темата, с извинение от страна на момичето, че *“няма какво толкова да се говори за това”*. По думите на майка ѝ, тя е била подготвена от нея и момичето дори с нетърпение е очаквало менструалния си цикъл. Въпреки това, менструацията бива скрита от бабата. Ето какво разказват бабата и майката за периода около менархе на младото девойче. Семейството хем се радвам, хем крие от най-възрастната жена:

¹⁵ Интервю с Петя М., р. 1966 г., имотен брокер с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

¹⁶ Интервю с Николина М., р. 1945 г., основател на пенсионерски клуб в с. Искрец. Записала Мила Банкова на 11/05/2021 г. в с. Искрец, общ. Своге.

¹⁷ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка. Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

¹⁸ Интервю с Пенка Ц., р. 1947 г., пенсионерка, търговка. Записала Мила Банкова на 20/08/2021 г. в гр. Копривщица.

М. Б. А твоята дъщеря(сега е на 14години) как я научи?

Майка: О, на тя всичко си знаеше. Говориме си. Тя чакаше с нетърпение да дойде цикълът и като ѝ дойде беше радост невероятна.

М.Б. Отпразнувахте ли го?

Баба: Ние това го нямаме за традиция.

Майка: Не, но от баба ѝ криехме.

Баба: А от баба ѝ ще го скриете, аз видях, аз веднага го разбрах и те питах „Мимето нещо, а?“¹⁹

Откроява се известна новост по отношение на първата менструация, свързана и с използването на нови санитарни продукти, които заменят бялата риза и прането. Някои от майките показват на дъщерите си какво да използват за попиване на кръвта и дават инструкции за правилно поведение и за определена хигиена, което отново е свързано с категорията за „чистота“:

По моето време се купуваше лигнин. Фърляше се, изгаряше се, майка така ме учеше. Преди мен сестрите ми, от памучни парцали, чисти, са си правили едни неща и ги сушеха. Аз бях много любопитна и ги питах какво е това и те ми казваха „Махай се оттука, махай се оттука“ и не ми обясняваха. Когато вече съзрях и осъзнах за какво става въпрос, аз си дадох обяснение сама и сама разбрах.²⁰

Често момичетата е трябвало да се досетят сами какво да използват като санитарни продукти. Отново може да се открие схващането, че жената трябва сама да се досети какво се случва с тялото ѝ и какво трябва да прави от гледна точка на употреба на дамските превръзки или други попиващи материали: *„Аз бях виждала в банята. Не ми е обяснявала“²¹; „Майка ми имаше лигнин, защото тя беше алергична към всякакви изкуствени неща. Имаше един гардероб, пълен с лигнин, който аз никога не знаех за какво е. Но разбрах в последствие, че тя лигнина си го сгъва и си го ползва като превръзка. Никой нищо не ми е казал“²²*

При проведените от мен интервюта има няколко описани случая на млади жени, на които е подавана дамска превръзка, без да се обясни как трябва да се използва:

След като споделих с нея (майка ѝ), че всъщност нещо се случва и ме боли, че не ми е добре и ми е лошо, и имам кръв, тя ми връчи един пакет дамски превръзки и каза „Ей тва е отсега нататък“! Толкова!²³

¹⁹ Интервю с Николина М., р. 1945 г и дъщеря и Петя, р. 1966 г. в с. Искрец, общ. Своге.

²⁰ Интервю със Снежана С, р. 1948 г., общественичка, билкарка, води църковния и народен хор, пенсионерка Записала Мила Банкова на 02/03/2021 г. в с. Желен, общ. Своге.

²¹ Интервю с В.К. р. 1995 г., художничка. Записала Мила Банкова на 27/05/2021 г. в гр. Велико Търново.

²² Интервю с Яница.К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

²³ Интервю с Яница.К.

*Ето ти тези превръзки! Връчи ми огромни ноцни превръзки, които ми бяха адски неудобни, дори не ми показва как да си ги сложа...беше супер абстрактно и непонятно какво става с мен и тялото ми.*²⁴

Този тип поведение от страна на майката е често срещано, но разбира се не може да се дефинира като валидно за всяко семейство. В някои случаи отношенията се свеждат до кратка, точна и ясна инструкция за употреба на санитарните продукти, а в други комуникацията липсва изцяло. По отношение на тази тема при майките няма пример и житейски опит от детството, а това води до пресъздаване на модела за табуиране и неудобство от всичко, свързано с менструацията. Тук отново се връщаме към повтарящия се модел, свързан с очакването момичето само да се досети какво да прави.

Въпреки тайната и информационния вакуум спрямо менструалния процес и санитарните продукти, реакцията от страна на родителите при появата на първото кървене е предимно позитивна или неутрална. Наблюдава се елемент на оповестяване, така както и при дефлорацията в традиционната култура. Това е причина за гордост, която само при първия път може да се оповести като се пренебрегне тайната:

*Когато разбра, баба ми пицеше по съседите „Петелът клъвнаааа“. А аз изобщо не знаех какво е това. Бабите се хилеха, а аз го приемах като подигравка, а те всъщност жените са се радвали.*²⁵

*На мен ми дойде цикълът на село и аз почнах да плача и баба ми вика: „Защо плачеш трябва да се радваш, че вече си жена. Дай сега да отидем да се обадим на майка ти да се похвалим.“ А мен срам. Отиваме в пощата, там всички ни чуват.*²⁶

Страх и болка – страданието на женското тяло

При съвременните разкази, в женското себеусещане спрямо кървенето се откроява нов, но често срещан елемент – мотивът за страданието и болката. Темата за първата менструация е свързана също с усещане за „шок“, „смърт“, „болест“, „неяснота“, все термини, които намирам в онлайн анкетите на жени на възраст от 20 до 50 години. Думите „страх“, „болка“, „проклятие“ и „неудобство“ са често употребявани от моите събеседнички в онлайн интервютата и в разговорите на живо, когато описват менструалния процес и първото кървене.

Някои жени споделят, че предадената от семейството им информация и формата на комуникация, свързана с менструалния процес, е обвързана със заплашителни елементи и носи

²⁴ Анкета

²⁵ Интервю с Яница.К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

²⁶ Анкета

очакването за нещо неприятно и страшно: „Майка ми разказа накратко, докато бях малка и контекстът беше по-скоро негативен „недей да ядеш толкова, че ще ти дойде мензисът“²⁷; „Емоцията беше едно... „ами туй трябва да се случи, тежко е“. Някакво такова. Нещо тежко, досадно, няма нужда много от него, ама тъй ще е“²⁸

Интересен е и случаят на баба, която се е притеснявала да не се изплаши нейната внучка: „Баба ми се интересуваше кога ще се случи да не се изплаши“²⁹

Голяма част от жените споделят именно неприятната изненада от това, че не са знаели какво се случва с тях при менархе, както и съпътстващото усещане за неудобство, страх и умиране, свързано с появата на кръв:

Баща ми каза нещо от рода на "Жено, остаряхме вече", което ме накара да се почувствам виновна и още по-засрамена. Вече не ме е срам от това, че съм жена, но минах през тежко отхвърляне на тялото си – анорексия, булимия и т.н. Мъчно ми е за мен самата през онзи период и се опитвам да простя невежеството на родителите си.

С майка ми бях, когато се случи. Тя претупа ситуацията и я negliжира с цел да няма паника, но усещането ми беше, че тя се паникьосва. Свързвам преживяването с дискомфорт и ограничение.³⁰

На въпроса с какви емоции свързват първата менструация, жените използват думите „притеснение“, „страх“, „неудобство“, „фрустрация“, „срам“, „неловкост“, „дискомфорт“, „ограничение“, „неразбиране“, „странност“, „злепоставящо“, „да не разберат хората“, „дълги години гледах на цикъла си като на наказание“³¹

Споменът за тази болка и неудобство често се предава от поколение на поколение с фразите „Да си жена е проклетие“, „Тежко е да си жена“ или чрез разкази за живота: „Баба обясняваше как като някой им идвал на гости у тях, докато била в цикъл, отивала и стояла в тъмната стаичка“³²

Жените описват менструалната кръв с термини като „мръсна“, „нечиста“, „гнусна“, „гадна“, „очистваща“. Смята се за нещо, което не трябва да се пипа или показва, по възможност да се махне по-бързо, да не цапа и да бъде заличена всяка следа от нея. Кръвта се възприема като нещо, което пречиства тялото, което води до извода, че жените се чувстват от една страна мръсни, от друга изчистени с менструалния процес: „Тя пречиства тялото на жената от вредни мисли и вещества“; „Възприемам я като очистваща, но все пак мръсна

²⁷ Анкета

²⁸ Интервю с В.К. р. 1995 г., художничка. Записала Мила Банкова на 27/05/2021 г. в гр. Велико Търново.

²⁹ Анкета

³⁰ Анкета

³¹ Анкета

³² Анкета

кръв, която трябва да излезе навън“; „Знам че е мръсна и мирише гадно и не трябва да я вижда никой“.³³

Болката се усилва при семейния и социалния натиск, а менструацията се превръща в мъка за жената не само на телесно ниво, но и на психо-емоционално:

*Цикълът ми винаги е бил дълъг и болезнен, много крампи и кръвоизливи, обилно кървене, което винаги ми е било проблем, защото като ми дойде и първите два дни и на училище, и каквото и да правя, ако съм била повече от половин час седнала и стана, буквално омазана до коленете. Просто всичко! И винаги ми е било голяма травма цялото нещо с цикъла. В редки случаи първите два дни или като ми дойде, съм се правила на болна, за да не ходя на училище заради това кървене, защото ми е некомфортно спрямо момчетата, които се подиграват, момичетата, които не разбират, съответно възрастните, които не ти влизат в положение.*³⁴

Освен сила и благословия, описани в традиционните текстове, женското тяло носи товара на поколенията и своята мъка. Тази болка може би се дължи от една страна на масовото откъсването на жените от фолклорното знание, което в миналото е служело като механизъм за обучение на младото момиче. От друга страна страданието има своя социален елемент и история, което тялото попива и с което се идентифицира. Тялото е отпечатък на историята, на тежестта и отговорността да продължиш живота, на религията и нейните забрани, на отношенията мъже-жени, на абортите, на социалните политики спрямо жената във всяко време и общество: „Възприемам менструацията все още като наказание и много болка, и слабост, която трябва да понасям и крия“; „Да си жена е страдание, дар и проклятие същевременно“.³⁵

Къде е коренът на болката и как се лекува тя, предстои тепърва да разгледам в моите проучвания.

Тайното и нечистото

Мотивите „тайна“ и „криене“ се оказват важна характеристика на женското, които откриваме в представите и образите, свързани с раждането и менструацията. В традиционната култура се крие момента на раждане, за да може да мине леко и безпроблемно. „Казва се, че раждането трябва да се пази в тайна, затова за такова място се избира обора. Хубаво е да няма хора, но да има животни. Тайната се пази в човешкия свят, но се разгласява в животинския

³³ Анкета

³⁴ Интервю с Яница.К., р. 1986 г., дула. Записала Мила Банкова на 12/05/2021 г. в гр. Своге.

³⁵ Анкета

свят. За такива важни моменти като раждане, дефлорация, зачеване, животните се известяват, както и при смърт“ (Васева 2006:149-152). Мълчанието е вид опазване на свещеното в тайна, затова мълчаната вода също се носи от жени, а не от мъже, защото жените пазят тайната. В българската традиция баячките обикновено са жени, рядко са мъже. Можем да открием подобен елемент на пазене в тайна на словесните формули по време на баенето, което цели да постигне медиация между двата свята, за да внесе ред, здраве и благоденствие в земния живот. В този смисъл скрито остава сакралното, скрито остава и опасното, защото названията на болестите също се табуират. Народните лечителки (баячки) са баби, възрастни жени, които вече са чисти (без менструация). Това поставя менструацията като преходен момент между двата свята. Червената кръв носи силата и живота тук на земята, а бялата риза и чистотата е връзката с Божественото, невидимото, откъдето идваме и където отиваме. За да се бди над женската неприкосновеност и да се опази магията на живота, тези процеси трябва да останат в тайна.

Според Виолета Коцева *„чистотата заема една семиотична линия с категории като красота, плодовитост и др“*. В нейното проучване става ясно, че в народните представи на българите хигиената се характеризира със своята ритуална същност. Традиционното отношение към чистотата и почистването на тялото има за цел не само поддържането на хигиена, но и духовно пречистване, което има своите правила и което цели *“предпазване от зловредни персонажи”* и от *“изнасяне на късмета”* (Коцева 2012:291).

Спрямо „нечистата“ жена има определени норми на поведение и забрани. Табуто, според Мери Дългас, има защитна функция, а правилата за защита се различават във всяко общество. В опазването на тази категория е зает колективът с неговите обреди и вярвания. Категорията на замърсяване разкрива сложна космология със съответните граници – мръсотията е считана за безпорядък, тоест това, което се противопоставя на категория ред, а отстраняването на мръсотията е позитивно усилие за организиране на средата (Дългас 2005:22). Табуто и категорията „нечисто – мръсно“ са породени от импулс за установяване на ред и чистота. В периодите около менструацията и раждането тези идеи за плодородие и опасност влияят на поведението на хората чрез множество забрани и табуто. В женската физиология раждането, дефлорацията и менструалният цикъл са свързани с изтичането на кръв през влагалището. От своя страна, кръвта, човешка или животинска, в българските традиции се свързва с плодородието, като се вярва, че тя има лечебна сила и способност да пази от болести и по нея може да се гадае за здраве. (Манкова 1999:197). Женската кръв като обединяващ символ на тези два процеса – менструация и раждане – трябва да бъде крита и никога да не се показва, но кръвта от дефлорацията се оповестява. Кръвта на жената е свързана с множество забрани и табуто, а жената в цикъл и родилката са считани за „нечисти”,

„мръсни“, дори опасни (Галанова 2016: 96). Чисти се смятат само девствената мома или *отродила се* жена, т. е. жената в менопауза. (Христов 1999: 127). В този контекст „чистотата“ на практика означава стерилност. За да стане фертилна, жената трябва да се *омърси*. След първата брачна нощ ризата, която носи белег от дефлорацията, се показва, за да се даде знак, че булката е била девствена, чиста, но вече е символично „оплодена“ и белег за това е кръвта (Жекова 2012:204). Актът на *показване* на кръвта от дефлорация е противоположен на *криенето* на кръвта по време на менструация. Тази кръв предава символично идеята за способността на невестата да ражда. В семейната и в календарната обредност от друга страна понятието „Мръсни дни“ се свързва с времето, когато и жената, и Богородица са родилки и се смятат за нечисти. Мръсни се считат „кърмачки“, „лехуси“ и „жени с мензис“. Спрямо тях има множество забрани и табута, които освен за предпазване от злонамерени същества, служат и като чисто физически мерки за здраве. Мери Дъглас представя табуто като запазващо отличителните категории на вселената и в този ред на мисли категорията „мръсно“ поставя жената в безопасност. Сакралното е предмет на табу, но същевременно то е възприето като опасно и нечисто, именно за да се опазят границите на неговата сакралност. Ако не се предпази жената в този уязвим период, това би застрашило най-важното – цикъла на живота и женското плодородие. Нечистото в този смисъл е своеобразна символна категория, която обгражда така желаното и необходимо плодородие.

Табуто за омърсяване се появява именно в такива ситуации, където има напрежение между свещено и опасно, то установява нормите за женското тяло и плодовитост. За да бъде плодородна, жената и женското тяло трябва да извървят своя йерархичен път. От чисто младо момиче, с идването на менструалния цикъл и половото съзряване, женското тяло става „мръсно“. Именно това напрежение между чисто и мръсно носи женското тяло. В това напрежение се ражда животът. Медиацията между чисто и нечисто е характеристика на женската сила, това е движещата енергия на колелото на живота.

Заклучение

Направените наблюдения и анализи насочват към идеята, че знанието за менструацията в традиционната култура се е предавало чрез фолклорните легенди като свещени текстове, които иносказателно и символично обучават и подготвят момичето за женската му роля. Менструалният процес не се представя като срам и наказание, а е по-скоро благословия, божествен избор. Българските етиологични легенди, свързани с менструацията, разкриват културни парадигми и кодове, които са свързани със сътворението на живота и целят постигането на благосъстояние, ред, чистота и плодородие, както в природата, така и в

човешката общност. Напреженията между чисто-нечисто, ред-хаос, тайно-явно са заложили на митологично ниво по отношение на менструацията, а жената се явява умел посредник между тези противоположности. В тези текстове откриваме няколко основни мотива: благословия и превъзходство на жената, криене и тайна, чистота – нечистота.

Разказите от 80-те показват устойчиви представи за това, че момичетата сами ще открият необходимото знание по менструалните въпроси и се характеризират отново с мотива за тайната. Липсва мотивът за благословията, характерен за етиологичните легенди. За сметка на това водещо място заема мотивът за “криенето”, “кутането”, “пазенето на тайна” като важна характеристика на женското поведение по време на менструация. Появява се мотивът за срама, който може да се асоциира с темите за сексуалността, за мръсно и за хигиена, както и с немалко заемащото място на религията, която разграничава божественото от женската цикличност и кръв, имайки предвид, че разказите се отнасят до младостта на респондентките в началото на миналия век. Информация по вертикала баба-майка-дъщеря относно темите за половото съзряване липсва, знанието идва по хоризонтала: от момичета на близка възраст. Въпросите около менструацията са табуирани както в семейната, така и в социалната среда.

Съвременните интервюта и анкети откриват отново мотива за тайната, криенето и срама. Появява се болката като характерен мотив. Благословията и женското превъзходство липсват почти изцяло, а медиацията между горе и долу, между хаос и ред, чисто и нечисто са изчезнали от колективните представи и съзнание. В тайна и срам остава до голяма степен и знанието, и подготовката за менструалния процес, защото момичето само трябва да се досети какво се случва и какво да прави. Постепенно започва отваряне по отношение на темите за полово съзряване, особено с навлизането на образованието и книгоиздаването, после с появата на телевизия и в днешно време с усиленото ползване на интернет. В някои случаи на момичетата се дават книги, за да се самоподготвят. Книгите изместват така или иначе несъществуващата комуникация по темата. С появата на санитарни продукти комуникацията става постепенно по-открита, но продължава да бъде обвита в булото на срама и неудобството. Рядко майките показват как се употребяват менструалните продукти, защото се очаква, че момичетата трябва сами да разберат. Представата за менструацията при съвременните жени продължава да бъде натоварена с мотива на тайната и криенето. Това се предава през поколенията като норма на поведение. Освен с тайна, нечистота и срам, днес този физиологичен процес е натоварен с много болка и страх, които се откриват и на физическо ниво, и като социален натиск, влияещ върху себевъзприятието на жените. Тези културно конструирани механизми и нагласи, носещи мотивите за тайната, срама, страха и болката, пречат на дълбокото свързване на жената с нейното тяло и остават интерпретирани като тежоба

и страдание. Върху женското тяло са картографирани колективни категории, свързани с плодородие, опасност, криене, мръсно, но и напластените от общата история и родова памет страдание и болка, което женското тяло е преживяло и предава чрез словото на по-младите. По този начин телесно-физиологичното започва само по себе си един своеобразен процес на идентификация не само с нормите и забраните, но и с разказите за болката и тегобата на женското тяло и утроба.

Можем да допуснем, че сакралното знание за менструацията се е предавало чрез текстовете на легендите, но с тяхното отпадане, това знание се губи и остава само тайната, чийто дълбинен смисъл вече е забравен. С отмирането на фолклорната култура и постепенното навлизане на религия, образование, институции, официална наука и масмедии това послание и закодираната във фолклора мъдрост отпадат от културата. Получава се един информационен вакуум по отношение на жената и нейната менструацията, нейното тяло и здраве. Това влияе на жените днес, които виждат менструацията като болка и страдание, като патологично състояние, което в някои случаи дори се медикализира.

ЛИТЕРАТУРА:

- Агапкина, Татьяна 1996 *Магия по поводу mensis: этнографический комментарий к одному средневековому источнику*, В: Флорентина Бадаланова, съст. Фолклорен еротикон, III, София, Род, 71 – 82 [Agapkina, Tatyana 1996 *Magia po povodu mensis: etnograficheskiy kommentariy k odnomu srednevekovomu istochniku*, V: Florentina Badalanova, sast. Folkloren erotikon, III, Sofia, Rod, 71 - 82]
- Бадаланова, Флорентина, съст. 1993 *Фолклорен еротикон*, I, София, Род, 9 [Badalanova, Florentina, sast. 1993 *Folkloren erotikon*, I, Sofia, Rod, 9]
- Бадаланова, Флорентина, съст. 1995 *Фолклорен еротикон*, II, София, Род [Badalanova, Florentina, sast. 1995 *Folkloren erotikon*, II, Sofia, Rod]
- Бадаланова, Флорентина, съст. 1996 *Фолклорен еротикон*, III, София, Род [Badalanova, Florentina, sast. 1996 *Folkloren erotikon*, III, Sofia, Rod]
- Васева, Валентина 2006 *Ритъмът на живота. Репродуктивни и вегетативни цикли в българската традиция*, София, Марин Дринов [Vaseva, Valentina 2006 *Ritamata na zhivota. Reprodukativni i vegetativni tsikli v balgarskata traditsia*, Sofia, Marin Drinov]
- Васева, Валентина 2016 *Гениталии (женски)*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 21 – 27 [Vaseva, Valentina 2016 *Genitalii (zhenski)*, V: Mincho Georgiev, sast. *Mitologia na choveshkoto tyalo*, Sofia, Marin Drinov, 21 – 27]

Василева, Дария 2016 *Старото тяло, Тялото в чисто и нечисто място*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 679 – 690 [Vasileva, Daria 2016 Staroto tyalo, Tyaloto v chisto i nechisto myasto, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 679 – 690]

Галанова, Мария 2016 *Кръв*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло. София, Марин Дринов, 91 - 102 [Galanova, Maria 2016 Krav, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo. Sofia, Marin Drinov, 91 - 102]

Георгиева, Албена 2013 *Легенда*, В: Отченасhek, Ярослав, Вихра Баева, съст. и ред. Slovník termínů slovesného folkloru. Bulharsko/ Речник на термините от словесния фолклор. България. Прага–София: Etnologický ústav AV ČR, ИЕФЕМ – БАН, 179-180 [Georgieva, Albena 2013 Legenda, V: Otchenashek, Yaroslav, Vihra Baeva, sast. i red. Slovník termínu slovesneho folkloru. Bulharsko/ Rechnik na terminite ot slovesnia folklor. Bulgaria. Praga–Sofia: Etnologický ústav AV ČR, IEFEM – BAN, 179-180]

Георгиев, Минчо 1999 *Енциклопедия българска народна медицина*, София, Петър Берон [Georgiev, Mincho 1999 Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron]

Георгиев, Минчо 2015 *Старобългарската медицина*, София, Марин Дринов [Georgiev, Mincho 2015 Starobalgarskata meditsina, Sofia, Marin Drinov]

Георгиев, Минчо 2016 *Митология на човешкото тяло*, София, Марин Дринов [Georgiev, Mincho 2016 Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov]

Георгиева, Албена 1993 *Когато Господ ходеше по земята*, София, Наука и изкуство, 9 – 25 [Georgieva, Albena 1993 Kogato Gospod hodeshe po zemyata, Sofia, Nauka i izkustvo, 9 – 25]

Георгиева Иваничка 1983 *Българска народна митология*, София, Наука и изкуство, 75 [Georgieva Ivanichka 1983 Balgarska narodna mitologia, Sofia, Nauka i izkustvo, 75]

Дечева, Мирелла 2016 *Жена*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 471 – 472 [Decheva, Mirella 2016 Zhena, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 471 – 472]

Дечева, Мирелла 2016a *мома*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 474 - 476 10 [Decheva, Mirella 2016a moma, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 474 - 476 10]

Дечева, Мирелла 2016b *родилка*, В: Минчо Георгиев, съст. Митология на човешкото тяло, София, Марин Дринов, 480 – 481 [Decheva, Mirella 2016b rodilka, V: Mincho Georgiev, sast. Mitologia na choveshkoto tyalo, Sofia, Marin Drinov, 480 - 481]

Дъглас, Мери 2005 *Чистота и опасност. Анализ на понятията за омърсяване и табу*, Превод, Д. Колева, София, ЛИК [Daglas, Meri 2005 Chistota i opasnost. Analiz na ponyatiyata za omarsyavane i tabu, Prevod, D. Koleva, Sofia, LIK]

Карамихова, Маргарита, 2010 *Етюд за „онези дни“ и петел (без крилца)*, В: Краев Г, съст. Дискурсите на Бельото, София, НБУ http://congress.nbu.bg/unclo10/view_lesson.php?id=177 (10.16.2021) [Karamihova, Margarita, 2010 Etyud za „onezi dni“ i petel (bez kriltsa), V: Kraev G, sast. Diskursite na Belyoto, Sofia, NBU]

Коцева, Виолета 2012 *Честита баня! Етноложки поглед към хигиената на българите*, 291 [Kotseva, Violeta 2012 Chestita banya! Etnolozhki pogled kam higienata na balgarite, 291]

Манкова, Йорданка 1999 *Кръв*, В: Минчо Георгиев, съст. Енциклопедия българска народна медицина, София, Петър Берон, 197 [Mankova, Yordanka 1999 Krav, V: Mincho Georgiev, sast. Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron, 197]

Фуко, Мишел 2019 *История на сексуалността, Волята за знание*, София, Критика и хуманизъм [Fuko, Mishel 2019 Istoria na seksualnostta, Volyata za znanie, Sofia, Kritika i humanizam]

Христов, Петко 1999 *Жена*, В: Минчо Георгиев, съст. Енциклопедия българска народна медицина, София, Петър Берон, 126 - 127 [Hristov, Petko 1999 Zhena, V: Mincho Georgiev, sast. Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron, 126 - 127]

Христов, Петко 1999а *Менструация*, В: Минчо Георгиев, съст. Енциклопедия българска народна медицина, София, Петър Берон, 248 [Hristov, Petko 1999a Menstruatsia, V: Mincho Georgiev, sast. Entsiklopedia balgarska narodna meditsina, Sofia, Petar Beron, 248]

Carol Delaney 1988 *Mortal flow: Menstruation in Turkish Village Society*, ed. Buckley, Thomas, A. Gottlieb, in: Blood magic, The anthropology of menstruation, Berkley, Los Angeles, London, University of California press, 75 – 93

Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху статута и мястото на жената в българския град

Кристияна Бояджиева, докторант към катедра Етнология, Исторически факултет на
СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме: Целта на настоящото изследване е да проследи влиянието на политическите промени, настъпили след 9 септември 1944 г., върху статута и мястото на българската жената в обществения, социалния и културен живот на страната. Чрез анализ на наличната статистическа информация и разкази на жени и мъже, чиито активен живот е преминал в рамките на периода от средата на XX в. до 1989 г., текстът иска да създаде обективна картина за трансформациите, настъпили в професионалното развитие на жените в страната, техния бит и ежедневиe. За целта са използвани лични истории на респонденти от град Панагюрище, като пример на малък български град. Изследването е пряко свързано с основната тема на дисертационния труд „Жената от малкия български град - средата на XX в. до 1989 г. (социален статус и роли)“.

В контекста на съвременното българско общество и позицията на жената, която тя днес заема в него, е важно да се проследи исторически и културологично как се променя нейният социален статус от традиционния патриархално организиран начин на живот, наследен след 1944 г. до демократичните промени, започнали през 1989 г., чиято динамика предопределя по-нататъшната ѝ роля в социалното и политическо пространство. Разглежданият 45 годишен период, обект на настоящето проучване, е от изключително значение в развитието и модернизиранието на нейната роля, което е функция от законодателните промени в държавата, предопределящи развитието на обществото от патриархално към изравняване на ролите между мъжа и жената в един нов модел на обществени порядки. Разбира се, не на последно място огромно значение оказва диверсификацията между селото или малкия провинциален град и големите градски центрове и тяхното развитие във времето, което неминуемо се отразява и върху статуса на жената в тогавашното общество.

Изследването има за цел, от една страна, да проследи случващите се процеси на институционално ниво, които променят статута на жената, и от друга – да отговори на въпроси, които логически възникват в хода на работата и/или на базата на получения фактологичен материал от работата на терен, да промени тяхната интерпретация и заключенията, възникнали по време на изследването.

Времевият период между 1944 г. и 1989 г., с всички съпътстващи промени в политическия, социален, икономически и демографски живот на България предопределя и позицията на жената, нейното развитие в семейната и извън семейна среда, както и за утвърждаването на мястото ѝ в обществото.

По този начин периодът от 1944 г. до 1989 г. може да бъде коментиран като най-съществен за утвърждаване мястото на жената в обществения живот в България. С встъпването си на власт, комунистическата партия заварва едно преобладаващо селско общество с утвърден патриархален ред и ненапълно изличени ориенталски нрави.

Когато говорим за мястото на жената от малкия български град в обществото, за нейния социален статус и роли в периода на комунизма (средата на XX в. до 1989 г.), трябва да имаме предвид промяната на онези механизми на властта, довели до фактическо изменение на включването на жената в обществения живот в страната. Още през първата половина на XX в. жената в България става все по-видима на обществената и културна сцена. В контекста на естествените еманципаторски течения, характерни за Европа, в България се развиват редица женски движения, чиято основна цел е да подкрепят и подпомогнат правото на жената за достоен живот, труд и образование. Първият, но частичен успех е през 1937 г. и 1938 г., когато „жените над 21 години, които са „майки от законен брак““ получават правото да гласуват в местни избори, без право самите те да бъдат избирани, „а според новия избиращ закон само жените над 21 г., които са „омъжени, разведени или вдовици“, имат право на парламентарен глас...“ (Даскалова 2012, с. 14). Първата реална промяна, касаеща всички пълнолетни жени, настъпва с влизането в сила на „Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола“, от октомври 1944 г. През 1947 г. е приета новата Конституция, която регламентира еманципацията и определя ново място на жената в общественото и социално пространство. Политическите ѝ, образователни, социални и културни права и задължения са изравнени с тези на мъжете. Получава придобивки, касаещи пряко ролята ѝ на майка (възпроизводителка) с прилежащите към тази функция задължения. Регламентираните в същия закон икономически промени също имат отражение върху мястото на жената в обществото. Измества се фокусът от селското стопанство в полза на индустриалното производство, което води до цялостни промени в бита на голяма част от българските семейства, до миграционни процеси и увеличаване на градското население за сметка на селското.

Новата конституция от 1947 г. отрежда равноправно място на жената в обществото. „Ролите“ на двата пола в обществения живот са „изравнени“. Бидейки политически, законодателни, икономически и обществени, настъпилите промени водят до значителни изменения в правата, задълженията и нейните отговорности, както в частната сфера, така и в обществената. Измененията в законодателната система ѝ дават възможност за активно участие в икономическото развитие на страната чрез присъствието ѝ на пазара на труда и с правото да упражнява желаната от нея професия след добиване на необходимия ценз, наравно с мъжете. От разказите на живелите и работили в този период жени и мъже в град Панагюрище става ясно, че промяна има, но тя е преди всичко документална и всъщност „равноправието“ е условно. Стереотипът за това къде е мястото на жената в йерархията на работния процес не се променя въпреки регламента. Всъщност той я задължава да работи наравно с мъжа. Тази „узаконена“ еманципация на жената я лишава от правото ѝ на избор – тя няма право, дори и да има желание, да бъде извън трудовите процеси в страната. Равноправното ѝ присъствие на пазара на труда е ограничено в рамките на допустимото от статуквото и дълги години градени представи за това кое е „женска“ и кое „мъжка“ работа. Особено силно е изразено това разделение в малките населени места. Тези представи са дълбоко вкоренени не само в съзнанието на мъжете, но и на жените – основни действащи лица в новия еманципиран свят.

В резултат на образователните промени, обаче, момичетата получават задължително основно образование и имат право да продължат да се обучават в желаното от тях направление. Съответно, за да повишат своята квалификация, те напускат родното място, за да учат в специализирани учебни заведения, най-често в големия град (полувисши и висши институти). Държавата поема грижата за осигуряване на работното място след завършена степен чрез разпределение и насочване на необходимия квалифициран ресурс там, където има нужда. И тъй като работата е въпрос на дълг към държавата, то жената (без право на избор) е поставена в ситуация на задължително участие в пазара на труда.

До 9 септември 1944 г. населението на страната е „ситуирано“ основно в селото, където жената работи заедно с мъжа на полето и е отговорна за отглеждането на децата, поддръжката на дома и цялата домакинска работа, често и допринася за допълване на финансите на семейството чрез надомна работа. След като получава по закон равни права с мъжа и съответно ангажимент към семейния бюджет, за жената отново остава като основна грижата възпитанието и отглеждането на децата, поддръжката на дома, неизменната домакинска работа, както и активно участие в отглеждането на земеделски култури и добитък за нуждите на домакинството. Какво точно се променя тогава? Вижда се, че и в двата случая ангажиментът на жената в семейството не се променя, нито нуждата жената да работи. Променя се, обаче, нейната обществена позиция. Възможността да учи, да се реализира в сфери традиционно запазени за мъжа, да бъде равноправна част от културния, социален и политически живот на страната. Присъствието ѝ в обществото става видимо. Нейният глас има значение до толкова, до колкото тя е длъжна да е част от партийните женски организации. Да присъства и участва в активностите на същите тези организации. Животът на жената в периода от средата на XX в. до 1989 г. е регламентиран като равноправен на мъжа, но той е изпълнен преди всичко със задължения и отговорности, най-същественото от които е упоменатото от закона: *„Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин. Всеки гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд и да работи според своите сили и способности.“* (Конституция на Народна република България 1947 г., чл. 73 от глава VIII)

По какъв начин се отразява това на бита на жените в България? Наистина ли те имат равни права и задължения с тези на мъжете? Възможно ли е законодателните промени да променят стереотипи и стари модели на поведение и до каква степен? Как определят мястото си в обществото самите жени живели, работили и отгледали децата си в този период? Обективен отговор на тези въпроси можем да намерим чрез анализ на статистическите данни за периода 1944 г. – 1989 г. и чрез съпоставянето на наличната информация, касаеща степента на грамотност и образование, участие в трудовите процеси, включване в социалния, обществен и културен живот. Проследяването на данните във времето дава възможност да се види как се променя броят на образованите жени и тяхната професионална реализация, а от там и за промените, настъпили в социалния статус на жената в обществото. Тези промени обхващат населението на големите градове и в особено голяма степен имат влияние върху по-малките населени

места и в частност малкия български град. Един от деветте градове в България, чийто статут (малък български град) остава непроменен за целия разглеждан период е град Панагюрище, по чийто пример е и настоящото изследване. Изборът на респонденти, включени в емпиричния материал на изследването, е обвързан пряко с личния им преживян опит през този период, както и спомени за техни близки (жени). Разказите им дават възможност да видим през погледа на очевидеца как жената самоопределя себе си в обществената и в частната сфери. Да проследим как законодателните промени са повлияли върху образованието, трудовата ангажираност на жената и промяната на ежедневието на практика. Използваните откъси са част от взети полу-структурирани аудио интервюта от общо 30 човека (26 жени и 4 мъже), жители на град Панагюрище, родени в периода между 1933 – 1976 г., чиито най-активни житейски години или част от тях са в периода средата на XX в. до 1989 г. В интервютата има и биографични разкази на близки на жени родени след 1910 г., чиито обществен живот допринася за изясняване на социалния статус на жените от разглеждания период. Важен факт е, че 9 септември 1944 г. заварва панагюрските жени с изградени трудови навици (заради включването в трудовите процеси на някои от фабриките надомно и на място), еманципирани в културния живот на града и със социално присъствие в сферата на благотворителната дейност. (Гемиджиев 2009, с. 294, 295)

*

През 1947 г. новата политическа власт приема КОНСТИТУЦИЯ на Народна република България (Димитровската конституция), която има изключително голямо значение за промяна на статута на българската жена. В чл. 71 от глава VIII – „Основни права и задължения на гражданите, се определя, че „Всички граждани на Народната Република България са равни пред закона.“, а чл. 72 разпорежда: „*Жената е равноправна с мъжа във всички области на държавния, частноправния, стопанския, обществения, културния и политическия живот.*“ За да осигури това равноправие, законът допълва: „...на жената се осигурява, наравно с мъжа, правото на труд, за равен труд - равна заплата, правото на почивка, на обществени осигуровки, пенсия и образование.“ Това не само регламентира мястото на жената в обществото и изравнява обществените позиции на двата пола, но ги поставя и в ситуация на конкурентност. И ако до този момент образованието на момичетата е въпрос на решение на семейството, то този закон определя: „*Гражданите имат право на образование.*“, а „*Основното образование е задължително и безплатно.*“ (чл. 79 от същата глава). Обезпечавайки основното образование на населението, новата политическа власт определя един образователен минимум както за момчетата, така и за момичетата. От тук насетне образованието на момичето вече не е въпрос на финансови възможности на семейството и лишения на същото, за да може да даде един по-добър живот на детето си. Възможността момичето свободно да продължи образованието си в желаната от нея или семейството ѝ специалност е фактически регламентирана. Законът обезпечава образованието чрез „*държавни училища, учебно-възпитателни институти, университети, както и чрез стипендии, общежития за учащите се, подпомагания и особени насърчения за проявилите дарования.*“ Училищата вече не се делят на мъжки,

девически и смесени, а общообразователни, училища и школи за подготовка на квалифицирани работнически кадри, средни професионални и специални училища. Последните два типа дават възможност за професионално ориентиране на учащите се и квалификация с възможност за включване в пазара на труда непосредствено след приключване на образователната степен. Техникумите и СПТУ-тата са тези образователни институции, които подготвят директно кадри за производството. Новата образователна система има за цел не само да подготви млади професионалисти, които бързо да влее в индустриалното производство, но и да възпита и подготви бъдещи лоялни комунисти, верни на идеологията на партията (Брунбауер 2010, с. 217).

Респондентката В. Г., родена през 1935 г. в Панагюрище си спомня за периода на своето образование следното: „Учих в началното училище. Прогимназия беше тогава, сега се казва класове. Първо отделение, второ, трето, четвърто отделение и отиваме в прогимназията. Там *се учи* първи клас, втори клас, трети клас. И след тоя трети клас се отива в гимназията. Аз съм учила в училище „Райна Княгиня“. Когато аз учих, то беше професионално училище по шев и килимарство. Аз бях в шева. Научих се да шия и цял живот работих, от край до край, шивашка работа.“ В. (р. 1945 г.), също от Панагюрище, разказва: „Ами аз учих училище (тогава бяха такива) за облекла. Трудово училище „Райна Княгиня“ се казваше училището по облекло. И после започнах работа в предприятие „Тодор Каблешков“. *Така* се казваше предприятието. Там *работих* по това което съм си учила.“ По същия начин С. К. (р. 1964 г.) учи и работи по специалността от техникума: „... като завърших шивашкото (...) отидох да работя в „Тодор Каблешков“ една година и след това близко до *вкъщи, в предприятието* „Райна Княгиня“. (...) И там работих като шивачка.“ Прави впечатление, че местното производство има пряко отношения към избора на професия за момичетата от града. Завършвайки специализираното професионално средно училище, те навлизат в трудовия пазар непосредствено след гимназията.

Образователната система търпи редица реформи през годините. Първата от които в 1959 г. има за цел да „произведе“ кадри за производството още с първите години от образованието. Увеличава се задължителното основно образование от седем на осем години със засилено внимание към политехническата насоченост върху която се надгражда средното политехническо училище с четиригодишен срок на обучение. През 1967 г. следва нова образователна реформа, която насочва усилията към общообразователната подготовка за всички, за сметка на професионалната. В резултат на това много от младите хора се насочват към повишаване на образователното си ниво във висшите институти, а професиите обслужващи „материалната сфера“ остават с по-малко потенциални служители (Брунбауер 2010, с. 218, 219). През 1979 г. следва нова образователна реформа, която цели да засили отново интереса към професионалното средно образование в младите хора. Създава се „11-класно, а по-късно 12-класно единно училище (така нареченото „Единно средно политехническо училище“, ЕСПУ), което трябва да дава на учениците както общо, така и професионално образование. След завършване на единадесети (а по-късно и дванадесети) клас, учениците могат да

избират: или да се запишат във висше учебно заведение, или да започнат работа като квалифициран работник-специалист.“ (Брунбауер 2010, с. 219)

За системата на образованието разказва респондентката М. В., родена 1938 г., в град Панагюрище, чиито професионален живот е преминал като учител в града. Тя разказва за структурата, не само на основното училище, в което преподава, но и за възможните избори след завършването му, следното: „... при нас децата бяха до 8-ми клас. Завършваха. Някои отиваха от седми клас в езиковите училища. Други отиваха след 8-ми в техникумите. В Панагюрище вече имаше техникум по оптика. Не само минния техникум. Други отиваха в гимназията. Други отиваха в СПТУ-тата. Те бяха две. Даже три. И всички ученици след 8-ми клас отиваха да учат нещо. В СПТУ-тата се учеше по две години. На третата започваха работа. Това беше в прогимназията.“ Д. А., родена 1942 г., също от Панагюрище и също дългогодишен учител в града, си спомня за минния техникум, където работи за кратко през 1966 г.: „...имаше и СПТУ. Такива паралелки, които бяха три годишен курс, не техникумски. Подготвяше работници. Много бегло се изучавахе химия (...). Те (учениците от тригодишния образователен курс) не можеха да заемат никаква друга работа за минната промишленост за Асарел (освен специалността за която са се обучавали)“. По този начин новата образователна система осигурява работа на онези, които искат да започнат непосредствено след завършен среден курс на обучение и не искат да продължат образованието си. За онези, които имат желание за по-висша образователна степен, държавата осигурява възможност за редовно и задочно обучение във висшите институти. В. К., родена 1967 г. в Панагюрище, завършва задочно Библиотечарския институт през 1989 г., разбира за възможността да продължи образованието си след като започва работа в библиотеката и си спомня, че „за да учиш задочно трябваше да работиш...“, по специалността. В този период с приоритет във висшите институти се приемат за обучение синовете и дъщерите от работническите семейства и младежи от селски произход. По този начин държавата създава нов вид „лоялна интелигенция с пролетарски произход.“ Разбира се, това води след себе си известни негативи, тъй като с повишаване на образователното ниво броят на желаещите да работят тежък физически труд намалява. (Брунбауер 2010, с. 221)

Как се отразяват новите законодателни промени на броя на завършилите учащи се десет години след приемането на конституцията през 1947 г.? Проследявайки наличните данни в таблиците на „Статистически годишник на Народна република България“ прави впечатление, че ако през учебната 1939/1940 г. общият брой на завършилите училище е 198 027, полувисши училища – едва 343, а висши – 1 223, то през учебната 1956/1957 г. техният брой е съответно: 253 748 завършили средно образование, полувисше – 2 565, а висшистите вече са 5 860 (таблица 1). В годините броят на завършилите полувисши институти и висши учебни заведения видимо се увеличава, като най-голям бум на завършилите има в периода 1971 - 1980 г. (таблица 2). Завършилите висшисти са 165 029, а полувисши институти са завършили 86 163 човека.

Информация за това по какъв начин се променя степента на образованите конкретно при жените в страната, получаваме от наличните данни на записаните редовни студенти в периода 1956 г. – 1990 г., където са отбелязани и броят на обучаващите се във висши институти жени (таблица 3). През 1956/57 г. общият брой редовни студенти е 30 886, като от тях едва 10 146 са жени. През 1965/66 г. от общо 57 285, жените вече са 24 960, а през 1975/76 г. - 40 736 от 76 819 студенти. Най-голям е делът на жените студенти през осемдесетте години, като през 1985/86 г. от общо 101 507 завършили, жените са 53 816, което е над 50%, а през последната от разглеждания период година 1989/1990 г. броят на студентите жени е 68 911 от общо 133 184. Видно е, че в последните два от посочените примери, жените студенти надвишават броя на мъжете студенти с което изравняват (и надвишават) броя на жените специалисти (чрез придобиването на ценз за висше образование) с този на мъжете. (таблица 3)

Изключително важен за промяна в статута на жената в Конституцията от 1947 г. е чл. 73 от глава VIII, който определя правото на труд и поема ангажимент държавата да „...осигурява осъществяването на това право на всеки гражданин, като планира народното стопанство, развива системно и непрекъснато производителните сили и създава обществени работи.

Трудът се заплаща в зависимост от количеството и качеството на извършената работа.

Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин. Всеки гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд и да работи според своите сили и способности.“ С това не само се дава право на жената да бъде част от пазара на труда, но всъщност законът я задължава да работи наравно с мъжа. Ето какво си спомня В., родена през 1945 г. в Панагюрище, във връзка със свободния избор и правото на труд: „... нямаш много голям избор. Трябваше да работя, защото заплатите бяха малки тогава. Много малки и нямаше как да стигат заплатите на единия ... Трябваше и двамата да работим, за да може да се отглежда семейството.“ С. Б. (родена 1963 г.) от село Оборище, завършила средното си образование и работила в Панагюрище потвърждава: „... хората бяха защитени. Имаха работа. Нямаше някой, който да не работи. Всички хора бяха ангажирани с обществено полезен труд.“ От една страна законът задължава всички да работят и им осигурява работа, от друга възнаграждението е такова, че изисква принос към семейния бюджет и от жената. Това по никакъв начин не променя отговорността ѝ за отглеждането на децата в семейството. То остава изцяло нейно задължение, а държавата подпомага майките чрез основаване на родилни и детски домове, детски градини и диспансери. Осигурява отпуск по майчинство преди и след раждане, като запазва работното ѝ място и заплата и ѝ осигурява безплатна акушерска и медицинска помощ (Конституция на НРБ, 1947 г.). От това, което споделят жените от Панагюрище за отглеждането на децата си и ходенето на работа става ясно, че избора им е ограничен между институциите – детски ясли и градини и/или помощ от възрастен член на семейството. П. Д. (р. 1949 г.): „Цецката я гледах 11 месеца, голямата ми дъщеря и се върнах на работа. А Ваня, десет месеца. На единайсетия проходи. Изчаках да се постабилизира и я дадох пак на яслата.“ М. В. (р. 1938 г.): „Родиха ми са две

дъщери. Четири години им е разликата. Половин ден съм на работа, половин ден съм в къщи. Може нощно време да си доработвам някои работи, но децата не съм си давала нито по домове, нито по ясли. Свекърът ми ги гледаше. От три месеца и половина сутрин ставам много рано, приготвям закуска, дигам ги, нахранвам ги, оставям ги.“ Д. А. (р. 1942 г.): „Моите деца от 9 месечна възраст тръгнаха на ясли. ... Нашите деца израснаха по ясли.“ Ц. П. (р. 1959 г.) разказва за своята майка, родена през 1932 г. и за собственото си детство: „Майка ми е започнала да работи на 16 г. в цеха на „Персийски килими“. Жени се през 1957 г. Тогава не е имало майчинство. Децата са ги гледали в яслите. Доволна беше от грижите на персонала към децата й. Майка работеше редовна смяна.“ П. Т. (р. 1941 г.): „62-ра година, след като се роди синът ми 61-ва, тогава майчинството беше шест месеца. Майка ми гледаше сина. Аз почнах в Медет работа. (...) Той ходеше на детска градина и после се роди и втория ми син. И двамата *ходеха* на детска градина. С моя мъж бяхме в различни смени. Родителите ми помагаша, но не можехме все на тях да *разчитаме*.“ В. (р. 1945 г.): „Ами аз съм имала много помощ от свекърва ми. (...) Аз съм ги гледала до една годинка да речем. Тогава майчинството беше - до 6 месеца ги гледаме и ги оставяме. И отиваш да работиш.“ Н. К. (р. 1941 г.) от Драгоман, но омъжена в Панагюрище: „Работила съм. Доста предприятия съм сменила и то е във връзка с гледането на децата... После гледахме да сме на смени. Аз едната смяна, баща им другата. Един води на градина, друг взима от градина. Така ги гледахме.“ Д. Г. (р. 1943 г.): „Синът ми не е бил на градина и на ясли. Свекърва ми го гледаше. *Дъщерята* на 11 месеца е дадохме на ясли. (...) Моя съпруг ми помагаше. Така сме били. Той на четири смени и аз на четири смени. Той на Асарел, аз тук, за да можем да си ги гледаме. Разминавахме си смените. Много рядко са случваше да се съберем дома заедно. Така сме живели. Нямаше избор. Требва да се гледат.“ Семействата са поставени пред тежки решения, тъй като съвсем естествено е желанието на повечето родители да отглеждат и възпитават децата си сами, ако е възможно.

„Социалистическото семейство се развива паралелно с изграждането на социалистическото общество, като в същото време изчезват старите форми на семейния морал и на семейния живот. Семейството живее от труда на своите собствени членове, а не от експлоатацията на чужд труд. Поради ликвидирането на частната собственост върху средствата за производство социалистическото семейство вече не се създава поради материални съображения, преди всичко понеже е отстранена предпоставката за „брак по сметка“. Семейните отношения (например сключването на брак) се регулират единствено от държавата – традиционно определящите тази правна сфера религиозни общности не играят вече никаква роля в това отношение. Основа на социалистическото семейство е бракът между мъжа и жената, които се обичат, уважават се взаимно, верни са един на друг и действат солидарно на базата на общи интереси.“ (Брунбауер 2010, с. 389, 390)

За партията семейството е изключително важна градивна единица на обществото, за която се полагат целенасочени грижи чрез семейна политика, която има за цел не само намеса и контрол в частното пространство на хората, но и като средство за налагане на социалистическите принципи в домашния бит. Държавата регламентира новото

модерно социалистическо семейство, на което делегира задължения и отговорности, свързани с възпитанието на подрастващите като бъдещи съвестни комунисти и изпълнители на комунистическите цели и задачи. Политиката, насочена към българското семейство има колкото подкрепяща, толкова и контролираща функция, която се осъществява отвътре и отвън на семейната единица. Чрез институционализирана помощ, която се оказва на младите хора от медицинския апарат и семейните консултации, държавата насочва и коригира при нужда посоката на развитие. Масовите организации, членството в които е задължително, имат същата функция. (Брунбауер 2010, с. 378 - 404) Чавдарче, пионерче и комсомолец са трите степени в периода на училищната възраст, а включването в редиците на Отечествения фронт е задължително за хората в трудоспособна възраст. Обхващайки цялостния житейски път чрез различни организирани структури, обслужващи целите на партията, държавата осъществява контрол за посоката на развитие и възпитанието на бъдещата си членска маса. Друг начин на държавата за подкрепа и контрол е чрез периодичния печат и женските издания, каквото е списание „Жената днес“. По този начин тя влиза директно в дома на хората. Контролът се осъществява чрез публичната кореспонденция между читателки и редакция. (Павлова 2011, с.189 – 200) Този своеобразен форум, който осигурява списанието за жените от цялата страна, им дава възможност да потърсят и намерят отговори на вълнуващите ги въпроси. И тъй като която и да е медия не може да съществува в този период без одобрението, подкрепата и контрола на властта, то и „Жената днес“ се явява политическо средство за достъп до дома на обикновената българка, чиито отговори на писма са съобразени с концепцията за лоялност към идеологията и политиките на партията. Чрез четенето и писането на споделените лични проблеми читателките на списанието имат възможност да се съпреживеят като част от едно по-голямо цяло, една женска общност с национален мащаб. Именно списание „Жената днес“ формулира за първи път ангажимента на жените в семейството като „втората смяна“. Големото обществено влияние на списанието дава възможност проблемът, свързан с времето за извършване на всички домакински дейности и тези по отглеждането и възпитанието на децата, което прави работния ден на жената над четиринадесет часа, да бъде формулиран публично (Годси 2020, с. 85 - 87). Жената е ангажирана в приноса за семейния бюджет, като в същото време тя остава основен стожер на семейните ценности, възпитанието на децата, грижата за домакинската работа и всички така или иначе „нейни“ задължения. В създадените в помощ на майките в отглеждането на децата държавни датски ясли и градини, дневни или седмични, се прилагат възпитателни модели, които имат за цел още от най-ранна възраст да подготвят поколения лоялни комунисти. Методи, насочени към групата като цяло, а не към личностния потенциал на детето. Така от „домакия“ (в града) и помощник в селската работа на мъжа (в селото), жената вече е „колега“ на мъжа на работното място.

Новото законодателство, което отрежда равнопоставено място на жената до мъжа в сферата на общественото, е основополагащо и за настъпилите икономически промени. Целият наличен ресурс се фокусира към изграждане на една „съвременна“, индустриална България, в която държавата се превръща постепенно в монополист чрез

одържавяване на частната собственост в страната. До 1947 г. политиката за икономическо развитие има за цел възстановяване на щетите в страната от Втората световна война и в този три годишен период „съществува едновременно частна, държавна и кооперативна собственост...“. След 1947 г. партията започва политика на „ускорена индустриализация“ и доброволна колективизация на селското стопанство в ТКЗС-та. От 1949 г. започва да действа пет годишен план насочен към ускоряване развитието на промишлеността. Основните усилия са в развитието на тежката индустрия (Брунбауер, с. 177 - 205). От статистическите данни за обществения продукт и национален доход е видно реалното развитие на промишлеността в периода 1948 – 1956. През 1948 г. общественият продукт е 91 041 (в хиляди лева по неизменени цени 1939 г.) от които промишленост – 37 882, селско стопанство – 36 680, строителство – 5 735, транспорт и съобщения – 3 452, търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване – 6 312, а националният доход - 51 439. Съответно цифрите за 1953 г. са следните: общественият продукт е 181 094 от които промишленост – 93 210, селско стопанство – 43 919, строителство – 15 797, транспорт и съобщения – 9 369, търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване – 16 420, а националният доход - 90 781. През 1955 г. вече има 803 промишлени предприятия, в които работят 256 474 човек. (Статистически годишник 1956, с. 22-25).

Ето как проф. Ивайло Знеполски описва картината, която заварва новата власт в България: *„Комунизмът се установява в една подчертано селскостопанска страна, технически изостанала, със слабо развита индустрия. Делът на промишленото производство в страната представлява 30,30% от брутния вътрешен продукт, а в него е ангажирана едва 5,60% от работната сила, при това значителна част в средни и дребни занаятчийски предприятия и работилници. В селското стопанство са заети около 80% от населението при преобладаващи дребни и средни стопанства.“* (Знеполски 2008, стр. 197, 198) За да проследим процесите на промяна на икономическото развитие на страната, можем да разгледаме структурата на обществения продукт по отрасли за периода 1939 – 1989 г. През 1939 г. делът на селското стопанство е 59 %, а промишлеността едва 19%. Още през 1948 г. има значителни промени в процентното съотношение: 49% към 32% все още в полза на селското стопанство. Две години по-късно обаче, през 1950 г., процентът се променя и вече е 44% за промишлеността, а едва 36% за селското стопанство. Тази тенденция се запазва до края на разглеждания период, като от 1965 г. процентът на промишлеността нараства – от 63% нагоре до 70% през 1989 г., а процентът на селското стопанство достига 19% през 1965 г. с тенденция за спадане, за да достигне едва 10 % през 1989г. (таблица 4).

Това предполага и сериозно пренасочване на работната ръка от селото (хората, занимаващи се със селски труд) към промишленост, индустрия и други отрасли на производството, включване в нарастващия административен апарат в градовете. *„Курсът към форсирана индустриализация се възприема програмно като вид социално производство, което трябва да доведе до увеличаване тежестта на работническата класа в социалните структури на обществото в качеството ѝ на субект на властта,*

опора и алиби на режима. Двете производства са взаимосвързани – разгръщането на производителните сили се явява същевременно и процес на производство на дефицитната работническа класа.“ (Знеполски 2008, стр. 197,198) Тази „форсирана индустриализация“ и пренасочване на работната ръка води и до промени в процентното съотношение на селското спрямо градското население. Още преди 9 септември 1944 г. се наблюдават известни миграционни процеси от селото към града в търсене на работа и вероятно на по-добри условия на живот, но те касаят големите градски центрове и са изключително незначителни. Особено активни стават миграционните процеси след 44-та година. От една страна образователните институции, макар и разпределени регионално, са в по-големите градове което води до ранно напускане на родното населено място на млади хора, от друга - възможността за реализация отново се определя от държавата, като въвежда „разпределението“ като механизъм за насочване на работна ръка. След завършена образователна степен държавата изпраща отделния работник на дадено работно място без значение в коя част на страната се намира то, в зависимост от необходимостта от конкретен специалист. Д. А. (р. 1942 г.) разказва за разпределението следното: „Приключи се следването. Разпределиха ни... (...) Ох, много беше неприятно.(...) Където има нужда. (...) И всички се страхувахме къде ще ни изпратят. За да се върнеш в родния си град се изискваше, ... да имаш документ, в който да се сочи, че твоята община или там селище има нужда от такъв специалист. Тогава те разпределят там. Носиш този документ. Имаше специални комисии. Приемат те, разпитват те... Какво желание имаш, пък какво нямаш... Па тук има място, па там има място... Трепериш докато видиш къде ще те разпределят.“ М. В. (р. 1938 г.): „Една година бях разпределена в едно родопско село. Изкарах едната година. Баташка община беше и кандидатствах в Панагюрище. И ме назначиха в Панагюрище.“ За началото на своята професионална реализация респондентка (р. 1954 г.) разказва: „С разпределение. Да. С разпределение, но имаше представител от болницата и те тука имаха няколко места. Даже те ме викаха преди да завърша(...) Имаше свободни места. И се търсеха кадри.“ В този смисъл, да си част от общността на малкото населено място, малкия град е предимство, което увеличава шансовете на младите хора да бъдат „разпределени“ в рамките на родното си място след завършване на висше образование. Макар и част от реалността, тези случаи са по-скоро изключения.

Голямо значение за вътрешно миграционните процеси и за промяна на процентното съотношение между градско и селско население в страната има икономическата политика на държавата. Включването в индустриалното производство на работна ръка, обединяване на селското стопанство в държавни ТКЗС-та са фактори, довели до масово напускането на селото. Работническата класа запълва бройката като най-голямата в страната, но това е благодарение на пренасочването на селското население в индустриалното производство. Тоест, малка част от работническата класа всъщност е с пролетарски произход. Възможно ли е и до каква степен селските мигранти успяват да се приспособят към градския начин на живот и работата в предприятието? За да следи тези процеси държавата периодично извършва „... научни изследвания за работническата класа (които) разкриват различни проблеми и

дефицити в тяхното съзнание, поради което не всички нови работници отговарят на идеалния образ на дисциплинирания, класовосъзнат и културен работник“ (Брунбауер 2010, с. 210 - 212). Тоест, количествено работническата класа нараства, но качествено състояние на нещата не е задоволително. Въпреки това тези миграционните процеси водят до намаляване на работната ръка по селата. Според „Състояние на населението според преброяванията“ от Статистическия годишник на НРБ от 1990 г. е видно, че за целия разглеждан период градското население е нараснало с 44,5 % и ако в началото на периода в града са живеели едва 23, 1 %, то през 1989 г. гражданите са вече 67,6%, като през тази година броят само на жените в града е по-висок от общото население на селата. (таблица 5) Съотношението на мъжете спрямо жените остава относително без голяма промяна, както в селото, така и в града, независимо от миграционните процеси.

Прави впечатление, че в периода 1948/1989 г. всъщност процентното съотношение на ангажираните в трудови процеси мъже и жени в трудоспособна възраст в страната остава без драстични промени. Това означава, че не броят на активно трудещите се е променен, а извършваната от тях дейност. Проучването обхваща мъже между 16 и 59 годишна възраст и жени между 16 и 54 годишна възраст. При мъжете процентът варира между най-нисък 50,5 % през 1960 г. и най-висок 53,3% през 1980 г. Съответен е процентът на жените, ангажирани в трудови процеси - най-нисък през 1980 г. е 46,7 % и най-висок - 49,5 % през 1960 г. Процентното съотношение между работещите мъже и жени остава без промяна в периода 1985 – 1988 г., когато се задържа трайно в съотношение 53,0 % на 47,0 % в полза на мъжете (таблица 6). В кои сфери на дейност се изявяват жените? Още от началото на XX в. жените в България стават видими в традиционно до тогава мъжки професии – „журналистки и редакторки, „поетки“, писателки, лекарки, художнички, архитектки“ (Даскалова 2012, с. 356), а още преди това за тях са запазени учителската (макари да не надвишават броя на преподавателите мъже, все пак това е една от престижните професии за жени) и акушерската професии. В този период - през 1941 г. и 1945 г. в индустриалното производство най-големият дял на жените е в текстилната промишленост. Другият отрасъл със силно присъствие на жени е в производство на „храни, питиета, тютюн“. В останалите отрасли на индустриалното производство тяхното участие е почти символично (таблица 7). Ако проследим относителния дял на жените от общия брой на работниците и служещите по отрасли в периода 1957 г. – 1987 г., ще добием представа как се променя процентното съотношение във времето. През 1957 г. общият процент на жените в различните отрасли е едва 30,5 %, но с течение на времето той достига 49,8 % през 1989 г., което означава, че работещите в различни отрасли жени са почти толкова, колкото и мъжете. Прави впечатление, че в няколко отрасли присъствието на жените е голямо за целия период, а в други то е процентно по-голямо спрямо това на мъжете още от началото на разглеждания период. Очевидно предпочитани професии за жената остават в сферата на просветата, изкуството и културата, и здравеопазването и социалните дейности. Във времето интерес за жената представляват и професиите в сферите на съобщенията, търговията и финансите, като в последния отрасъл тяхното присъствие е изключително с достигнатите 81,7 % през 1987 г. (таблица 9). Идентично с избора на професия се повишава процентът специалисти с висше и полувисше

образование в съответните области. Но ако жените с полувисше и средно специално образование през 1957 г. са 48,3 %, а през 1988 г. 57,6 % и техният процент остава относително без голяма промяна, то броят на жените специалисти с висше образование осезаемо нараства по време на този период. През 1957 г. техният дял е едва 22,0 %, а през 1988 г. стига до 51,4 % (надвишава броя на мъжете специалисти с висше образование в различните отрасли) (таблица 10 и таблица 11). Ясно е, че желанието на жената е да бъде образован и добър специалист. Да бъде конкурентно способна на мъжа в професионалната сфера във време, в което „... свободата и благоденствието могат да се постигнат като обществено устройство, в което не личността, а обществото като цяло е началото. Правото и богатството в това общество не се раждат от отделната личност, а от обединени върху обща собственост и под обща власт строители – труженици, членове на колектив. Това означава преобръщане на ценностите на свободата, отказ от правата за частна собственост, свободно сдружаване, свобода на съвестта, свободна мисъл и слово.“ (Герджиков 1994, стр. 130)

Пример за механизмите, действащи в обществото, е споменът на С. Б. (р. 1963 г.) от Оборище, учила и работила в Панагюрище: „Живота си беше праволинеен, рамкиран. Знаеш, че няма на къде да бягаш в страни. Това беше. Липсата на свободомислие. Трябваше да се мълчи много. Всяка погрешно казана или погрешно изтълкувана дума, дори изпусната, водеше до редица репресии и наказания, изблъскване от коловозите на живота в страни или те избутваха... Нямахме я тази конкурентно-способност. Всичко беше обвързано по партийни линии. Бащи, дядовци, ОФ-та, партийци и т.н.“ А. В. (р. 1947 г.), коментира сигурността и спокойствието, породено от възможността да упражняваш правото на труд така: „Най-важно за мен е, че е имало работа. Който е искал да работи е имал работа. Сега, може 100 лв. да са взимали ама 100 лв. са си 100 лв. Кат си купиш хляба и парче салам... ще изкараш два, три дена.“ П. Т. (р. 194 г.): „А, работа имаше. Стига да искаш, почваш веднага работа.“

Не на последно място, новата конституция дава още едно право (и задължение) на жената предвид това, че тя вече е равноправна с мъжа. А именно избирателното право, за което десетилетия наред се борят редица женски движения. В глава I, член 3 на Конституцията от 1947 г. се казва: „**Избиратели и избираеми са всички граждани на Народната Република, навършили осемнадесетгодишна възраст, без разлика на пол, народност, раса, вероизповедание, образование, занятие, обществено положение и имотно състояние, с изключение на поставените под запрещение и лишените с присъда от граждански и политически права.**“ По този начин жените получават правото да взимат решение за държавата си, наравно с мъжете до толкова, до колкото техният брой в парламента не надвишава 21,7 %. Първите шестнадесет избрани жени са участничките в 26-то обикновено НС в резултат на Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола (ДВ бр. 227, 1944 г.).

Дали регламентираното в конституцията равноправие е реално, обаче? Наистина ли всяка позиция е достъпна за жените, разбира се със съответно образование. Спомените на двама мъже от град Панагюрище ни помагат да разберем какво е било

отношението към жените на ръководни позиции в този период. Респондентът Д. Д. (на 82 г.) от Панагюрище описва заеманото от жените място в трудовите процеси в предприятието, в което е работил през целия си съзнателен живот така: „... обикновено жените бяха в производството. Като изключва онези, които бяха в службите, в счетоводството и в складовете. (...) Работеха на машини, на норма, три смени.“ За сметка на това в административното обслужване на предприятията жените са много по-малко. „По-малко бяха. Да. Повече бяха мъже. Директор беше мъж. (...) Заместник директор по производството – мъж. Заместник директор по техническите въпроси... в мое лице – мъж. Главния счетоводител – мъж. (...) Всички счетоводителки, касиерката включително бяха жени. В планов отдел плановика беше мъж. Плановички две, три бяха жени. В технологичен отдел там бяха 50 на 50 мъже, 50 на 50 жени.“ В предприятието, в което е работил И. Д. (на 77 г.) също от Панагюрище, разпределението на жените на отговорни длъжности е идентично: „Висшия ръководен екип директори, заместник директори, главен инженер, главен механик са мъже. Това са мъжки специалности, ама (...) да туриш жена... те жените могат да станат магшайдер. Да отиде да мери (...) нивото на хоризонта. (...) Във флотацията повечето бяха жени. Това си е лека работа, която прилича на жена. Докато един мъж няма да се занимава да отиде да гребне с канчето (...). Имаше професии да кажем мелничар не може да е жена, защото имат *тежък* физически труд. Багеристи, булдозеристи, шофьори, сондьори, поддържащ персонал, ел. шлосер, машинни (фрези) това е само мъжки състав. Дамския състав – инструментална, кранист, лаборатория, складовата част. Началник склада си е пак мъж. Защото трябва да е лидер, да познава дейността. Да познава детайлите на стоката. Жената е да води картотеката там. Приход, разход...“ Това показва, че независимо от държавния регламент и преживяния опит, в който съпругата не само се грижи за дома и децата, но и допринася финансово към семейния бюджет, промяната в съзнанието на поколенията, живели в разглеждания период, е тронал процес. Наследството на стереотипа на патриархалния обществен ред е предаден в поколенията.

В заключение - как може да бъде описана картината на развитие на живота на българската жена в периода от средата на XX в. до 1989 г. на базата на представената статистическа информация и спомените на очевидци? Какво точно се променя за жената като ангажменти в ежедневието ѝ? От приведените статистически данни става ясно, че жената е активен участник във всички сфери на социален живот в България по време на споменатия период. Начинът, по който самите жени възприемат новото си място в обществото доказва, че законодателните промени нямат силата да отменят старите нагласи и стереотипи, че държавният закон не може да подмени законите на патриархалното общество. Напротив, държавното законодателство само включва към задълженията на жените допълнителни такива, с което довежда до двойна натовареност в ежедневието ѝ. Тя остава основен организатор и разпределител на задълженията в дома, макар и в ролята на изпълнител. Глава на семейството остава мъжът. Ролята на жената в семейството като майка, възпитател, домакиня, помощница на мъжа в неговите дейности остава непроменена, но вече като част от „свободното ѝ време“. Основното си време жената е длъжна (по закон) да отдава на работата и обществото.

В рамките на тези 42 години от приемането на „Димитровската конституция“ до края на разглеждания период присъствието на жената на пазара на труда се превръща в нормалност. Все по-често започват да се срещат жени, заемащи отговорни и ръководни позиции, което е предпоставка за преодоляване на представите за мъжко/женско в общественото, социално и културно пространство. И ако в големия град тези представи са по-лесно преодолими до голяма степен заради анонимността, която той предлага, то в малките населени места тези процеси протичат по-тромаво и отложено във времето. Тъй като малкото населено място е пространството, което съхранява традиционните вярвания и култури то съответно има нужда от повече време, за да приеме, че така както жената може да бъде активно ангажирана в сферата на *общественото*, по същия начин мъжът трябва да започне активно включване в сферата на *частното*. В този контекст процесите, протекли в малкия български град – преходно звено между селото и по-голямото градско пространство, са изключително важни в цялостната картина на трайна промяна в социалната роля на жената в страната.

Библиография:

- Брунбауер, У. 2010. „Социалистически начин на живот“ Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе : МД Елиас Канети [Brunbauer, U. 2010. „Sotsialisticheski nachin na zhivot“ Ideologiya, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgariya (1944 – 1989). Ruse : MD Elias Kaneti]
- Гемиджиев, Г., „История на Панагюрище 1878-1944“, София, 2009 [Gemidzhiev, G., „Istoriya na Panagyurishte 1878-1944“, Sofiya, 2009]
- Герджиков, С. 1994. Феноменът комунизъм. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [Gerdzhirov, S. 1994. [Fenomenat komunizam. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“]
- Годси, К. 2020, „Вторият свят, вторият пол“, София: „Изток-Запад“ и Сдружение КОИ, 2020 [Godsi, K. 2020, „Vtoriyat svyat, vtoriyat pol“, Sofiya: „Iztok-Zapad“ i Sdruzhenie KOI, 2020]
- Даскалова, К. и Кметова, Т., „Пол и преход“, София, 2011 [Daskalova, K. i Kmetova, T., „Pol i prehod“, , Sofiya, 2011]
- Даскалова, К. 2012. Жени, пол и модернизация в България, 1878 – 1944. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [Daskalova, K. 2012. Zheni, pol i modernizatsiya v Bulgariya, 1878 – 1944. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“]
- Държавен вестник, бр. 227 от 16.10.1944 г. [Darzhaven vestnik, br. 227 ot 16.10.1944 g.]
- Знеполски, И. 2008. Българският комунизъм - Социокултурни черти и властова траектория. София: Институт за изследване на близкото минало, 2008; Институт „Отворено общество“, 2008, Сиела 2008 [Znepolski, I. 2008. Balgarskiyat komunizam - Sotsiokulturni cherti i vlastova traektoriya. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 2008; Institut „Otvoreno obshtestvo“, 2008, Siela 2008]

Конституция на Народна република България 1947 [Konstitutsiya na Narodna republika Bulgariya 1947]

Статистически годишник на НРБ, София 1956, с. 22-25 [Statisticheski godishnik na NRB, Sofiya 1956, s. 22-25]

ПРЕДСТАВИ И КРИТЕРИИ ЗА АВТЕНТИЧНОСТ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ „ИНДИАНСКИ“ ОРГАНИЗАЦИИ

Любомир Г. Кюмюрджиев, , докторант към катедра Етнология, Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме: Статията разглежда дефинирането на *културно-историческа автентичност* сред членовете на европейските „индиански“ организации (наричани още *индианисти* и *евроиндианци*), подходите за търсенето и постигането на тази автентичност в разнообразни аспекти на тяхната дейност, както и в различните типове такива групи. Необходимата за изследването ми информация е набавена чрез включено наблюдение, пряко участие в дейността на „индиански“ дружества у нас и в други европейски страни, разговори и интервюта с индианисти от България, Латвия, Русия, Унгария, Белгия, Чехия, Германия и е анализирана с нужната авторефлексия.

Ключови думи: Културно-исторически възстановки, северноамерикански индианци, автентичност, Европа.

Summary: This paper is related to the topic of my dissertation, which I am currently working on. In it I examine the definition of *cultural-historical authenticity* among the members of European "Indian" organizations (also called *Indianists* and *Euro-Indians*), the approaches to seeking and achieving this authenticity in various aspects of their activities, as well as in the different types of such groups. The necessary information was obtained through included observation, direct participation in the activities of "Indian" societies in Bulgaria and in other European countries, conversations and interviews with Indianists from Bulgaria, Latvia, Russia, Hungary, Belgium, the Czech Republic, Germany – and was analyzed with the necessary self-reflection

Keywords: Cultural-historical reconstructions, North American Indians, authenticity, Europe.

Настоящият доклад разглежда дефинирането на културно-историческа автентичност сред членовете на европейските „индиански“ организации (наричани

още *индианисти* и *евроиндианци*), подходите за търсенето и постигането ѝ в разнообразни аспекти на тяхната дейност, както и в различните типове такива групи. Необходимата информация е набавена чрез включено наблюдение, пряко участие в дейността на „индиански“ дружества у нас и в други европейски страни, разговори и интервюта с индианисти от България, Латвия, Русия, Унгария, Белгия, Чехия, Германия и е анализирана с нужната авторефлексия.

Търсенето на автентичност е фундаментална цел в културно-историческите възстановки (назовавани също с англезичната заемка „реенактмент“ и по други начини). Да се постигне максимална достоверност е изключително важно както за посветилите се на римската история реконструктори, така и за средновековните дружества, за тези, които пресъздават сражения от Първата световна война, за работата на групите, занимаващи се с експериментална археология и т.н. Може да се обобщи, че автентичността има водещо значение за дейността на реенакторските организации и в голяма степен определя самото им съществуване.

Това важи и за така наречените „индиански“ организации в Европа. Макар тези групи да демонстрират някои типични само за тях черти, повечето могат да бъдат разглеждани като специфична проява на феномена „исторически възстановки“.

Какво се разбира под **културно-историческата автентичност** и как тя се осъществява в условията на съвременния реенактмент са въпроси, извикващи нееднозначни отговори. Както пише австралийският изследовател Стивън Гапс, „За реконструкторите автентичността е нещо като Светия Граал – позовават се на нея и си убедени, че си заслужава да се стремят към постигането ѝ, макар да осъзнават, че тя всъщност е непостижима.“¹ Между историческите събития и свързаните с тях човешки култури от една страна и реконструирането им след време от друга винаги има някакви – обикновено немалко – разминавания. Самият факт, че възстановката се извършва от хора, живеещи значително (векове или дори хилядолетия) по-късно спрямо въпросните събития/култури, прави тези разминавания неизбежни. Именно степента на справяне с тях определя подходите, а и статута на конкретната реенакторска група.

Отдадеността на отделния реконструктор и на дадената група спрямо историческите възстановки е основен критерий в една категоризация, която се налага

¹ Gapps, S., Mobile monuments: A view of historical reenactment and authenticity from inside the costume cupboard of history. In *Rethinking History*, Vol. 13, No. 3, September 2009, 395–409.

през 1980-те години в САЩ и първоначално касае основно пресъздаването на битки от Американската гражданска война, ала впоследствие добива все по-голяма популярност и в другите направления на съвременния реенактмент².

Така наречените Farbs често са назовавани и „пластмасови войници“³. Самото понятие Farb/Farbs е с неизяснен произход – предполага се, че би могла да е съкращение от *far be it from authentic* или да произлиза от немското *farbische* – „фабрично“, в смисъл на „изкуствено“, неавтентично“. Farbs отделят сравнително малко усилия, време и пари, за да поддържат нивото на автентичност в своите възстановки – като се започне от облекла и аксесоари, сечива, оръжия и т.н., и се стигне до поведение. Те обикновено се задоволяват с ниво, което според тях е „достатъчно добро“, за да обслужва културно-историческите им интереси и да им осигурява място във възстановките.

Следващата категория са „мейнстрийм“ реенакторите, заемащи мястото между „пластмасовите войници“ и „твърдите“ (наричани също и „прогресивни“) възстановчици. Те са най-многобройната категория – вероятно по-голяма от Farbs и „прогресивните“, взети заедно. Повечето от тях полагат искрени усилия да изглеждат автентично, но най-вече пред публика – по отношение на онова, което другите могат да видят. Такива хора често носят съвременно бельо под историческите си облекла, модерни омекотяващи стелки вътре в мускетарските си ботуши или пришиват удобни гумени подметки на индианските си мокасини. Готови са да си позволят всякакви неавтентични улеснения, стига те да не се забелязват от околните. Пред публика консумират подходяща за представяния период и конкретната култура храна, но при всяка възможност, когато не са наблюдавани, си хапват сандвичи, вафли, шоколади, пият съвременни безалкохолни напитки и т.н.

На срещуположния спрямо Farbs край се намират „докрай автентичните“, „твърди“ или още „прогресивни“ реенактори, чиято цел е да се потопят възможно най-дълбоко в реконструирания епоха и култура. Тези хардлайнери търсят преживяване чрез пресъздаване, опитвайки се да живеят поне за известно време така, както са живели хората от възстановявания исторически период⁴. Това включва консумиране

² Brædder, A. Expertise and Amateurism. In *The Routledge Handbook of Reenactment Studies*. Routledge, 2019, pp. 74-78.

³ Hadden, R. L., *Reliving the Civil War: A reenactor's handbook*. Mechanicsburg, PA: Stackpole Books, 1999. p. 4.

⁴ За „твърдите“ („прогресивни“) реконструктори на Американската гражданската война изследователят Робърт Лий Хаден пише: „Прогресивните реконструктори се подлагат на същите лоши условия, в каквито са живели и са се сражавали някогашните войници от Гражданската война – лагеруват без палатки и спят на

на исторически, сезонно и регионално подходяща храна, носене на максимално автентични дрехи по правилен за периода начин, извършване на колкото е възможно повече дейности не по съвременни, а по „тогавашни“ начини, ползване само на характерни за даденото време жилища, обзавеждане, сечива, овладяване на типични за епохата умения и т.н. „Прогресивните“ реенактори не се интересуват толкова какво ще покажат пред публиката, колкото как да „влязат“ и да „останат“ най-цялостно в пресъздаването от тях време. По правило това са най-педантичните реконструктори, които често критикуват тези от другите две категории за неточности в облеклата, сечивата, поведението им и пр.

Разбира се, критериите и категориите варират както според реконструирувания период, така и в различните държави и организации, така че горното изброяване е в една или друга степен условно.

Подобно на другите дружества за културно-исторически възстановки, историята на „индианските“ групи в Европа е преди всичко история на разбиранията на техните членове за достоверност, промените в тези представи и прилагането им в реконструирането на аспекти от миналото на северноамериканските коренни народи. Без изключения изследваните организации са се формирали на базата на ентусиазма, породен у техните учредители от произведения на юношеската литература и приключенското кино – например романите на популярния немски писател Карл Май (1842–1912) и техните екранизации. На този ранен етап разбиранията за автентичност се определят от представеното в споменатите литературни и филмови творби. Имре Над, дългогодишен изследовател на коренните култури от Големите северноамерикански равнини, но и на евроиндианските организации, пише, че първата такава група в унгарския планински район Бакон е основана в самото начало на 1960-те години от „последователи“ на племената делауери и апачи.⁵ Това се обяснява с факта, че част от онези млади унгарци харесвали творбите на американския „баща на индианския роман“ Джеймс Фенимор Купър (1789–1851), докато другите предпочитали произведенията на споменатия по-горе Карл Май⁶. Двете „племена“

открито, изложени на студ и дъжд ... хранят се с лоша, оскъдна храна и практикуват постоянен режим на работа, маршируване и учение.“ (Hadden p. 138)

⁵ Nagy I., *Indianism in Hungary*. In *Native American Studies* 7:1, 1993, pp. 37-38.

⁶ В романите на Купър положителните индиански образи са на воини от племената делауери и мохикани, докато в произведенията на Май единият от двамата главни герои е „вождът на апачите Винету“.

лагерували отделно в горите на Бакон, провеждайки игрови „войни“ помежду си, свързани с разузнаване и дебнене на „противника“, „схватки“ с обезопасени „индиански оръжия“, „вземане на пленници“ и т.н. Облеклата и украсите на тогавашните унгарски „делауери“ и „апачи“ не се различавали особено помежду си. По време на лагерите и „войните“ в планинския район членовете и на двете групи носели ушити от напомнящ еленова кожа плат дрехи с ресни, каквито били виждали на илюстрациите от приключенските романи, както и евтини перуки, украси от пера на домашни птици и т.н. Едва след като започнали да посещават библиотеката на Унгарския национален етнографски музей и да се интересуват от реалната история и действителните традиции на представяните от тях племена, младежите осъзнали, че делауерите и апачите твърде много се различавали помежду си като местоживеене, бит, външен вид, епоха на най-ярки изяви... Това ги накарало да преосмислят своите „племенни принадлежности“ и да си поставят нови цели, свързани с изучаването и пресъздаването на максимално автентични аспекти от някогашните индиански култури.

Разгледаният пример е класически по отношение на сформирането на повечето „индиански“ групи в Европа и тяхното развитие. Главната движеща сила за създаването на такива организации е възторгът от „срещите“ с индианците като герои от приключенските романи и филми. Той е породен (по думите на американския специалист по исторически реконструкции Майкъл Тери) от „...красотата, вдъхновението и дълбокото усещане за свобода, които се излъчват от стария индиански начин на живот, от племенните култури и религия.“⁷ Неслучайно повечето хора стават членове на такива групи в юношеска или ранна младежка възраст, когато цитираните изживявания са особено силни. Тези, които се включват на по-зрели години, по правило търсят по-скоро философската и духовна стойност на традиционните индиански култури и/или проявяват научни интереси в своите занимания.

Играта е основополагащ елемент в създаването на „индианските“ групи в Европа. Би могло да се каже – с всички рискове на обобщението, – че тяхното по-нататъшно развитие в голяма степен представлява търсене на компромиси между духа на играта и автентичното представяне на индианските традиции и минало.

⁷ Michael 'Bad Hand' Terry, лична кореспонденция – април 2017 г.

Съотношението между тези два аспекта определя и разликите между типовете „индиански“ организации на Стария континент.

С времето цитираните унгарски групи от Бакон натрупват сериозни знания и умения, свързани с традиционната материална и духовна култура на избраните от тях племена. Основен акцент на дейността им обаче си остават „военните игри“. Те са се превърнали в тяхна „визитна картичка“. Самите лагери и „битки“ се провеждат във все по-пълнен унисон с автентичната история на племената от Големите равнини на Северна Америка, с максимално спазване на техните военни обичаи, цели на бойните действия и пр. Мнозина „индианци“ от Бакон твърдят, че „...дебненето и неочакваните нападения между отделните „племена“ създават близка до някогашния индиански живот атмосфера... затова нашите „военни игри“ носят много автентични преживявания както на преките участници в тях, така и на всички лагеруващи в Бакони.“⁸ Тази атмосфера се подсилва от реалистично изработените племенни одежди, аксесоари, предмети на бита и традиционни индиански жилища, които тамошните „представители“ на шайените, кроу, поуните, лакота и другите равнинни северноамерикански племена ползват от началото на лагера до самия му край. Исторически са спазени и „междуплеменните вражди“ (лакота срещу кроу, шайени срещу поуни), както и съюзите между кроу и хидатса, между лакота и шайени...

В последните дни на престоя в планините се обявяват „дни на мира“ – хората от отделните лагери си гостуват или даже преместват своите шатри, за да лагеруват заедно, а празничната атмосфера се допълва от автентично изпълнени старинни индиански песни и танци, ритуали за побратимяване, приятелски състезания и угощения. Имре Над отбелязва, че унгарските индианисти от Бакон ползват в общуването си специфичен „индиански“ стил на говорене, пълен с метафори и описателни изрази като „сладък бял пясък“ (захар) и „черна напитка“ (кафе), „каменни шатри“ (близкото село с неговите къщи) или пък „ръмжащи каруци“ (преминаващите по пътищата отвъд хълмовете автомобили).

По думите на 62-годишният Ш.Т., активен участник в „индианските“ лагери в планинската област на Унгария, стремежът към автентичност на облеклата, песните, общуването и т.н. обслужва в най-голяма степен самите военни игри, а те на свой ред подхранват атмосферата на достоверност с изживяванията, които носят. В този затворен цикъл (доста затворен и към външния свят) северноамериканските племена

⁸ Е. Н., дългогодишен член на едно от „племената“ в Бакон – по време на интервюто на 52.

от Големите равнини са вдъхновение и модел, но самата традиция на военните игри вече има и свой собствен живот. „Ние не копираме индианската история – твърди Ш.Т. – От 1961 г. насам три поколения „баконски индианци“ заедно създават наша история, на базата на реалния ни опит, а не само на прочетеното в книгите за индианци.“ Това, което те са изградили, според него е „несравнимо с нищо друго, много вътрешно, спонтанно“ и поражда приятелства за цял живот. Според Ш.Т. най-голяма стойност в дейността на „баконските индианци“ имат военните игри, обусловени от „знанията за традиционните индиански култури“. Тези знания, съчетани с активната дейност на групите, изграждат ценности като „...искрено приятелство, солидарност, стремеж към свобода, но и спазване на правилата, които сами сме изградили... любов към природата, развиване на умения в индианските занаяти, общи церемонии...“. Запитан кое особено го вдъхновява по време на събиранията в Бакон, същият унгарски индианист отговаря: „...ежедневието в лагера, гледката на шатрите типични и обличените в индиански дрехи мои съмишленици, цялата наша история от почти 60 години“.

„Ние не просто се интересуваме от някогашния индиански живот – подчертава отново Ш.Т. – Ние го изживяваме; той се е превърнал в част от нашия собствен живот.“⁹ На по-конкретни въпроси за правилата и провеждането на самите игри и ролята им за създаването на автентична атмосфера в лагерите в Бакон той не желае да отговаря – такива неща не се обсъждат с външни хора.

За „външни“ повечето „баконски индианци“ смятат и членовете на останалите унгарски „индиански“ групи, чиято дейност не е свързана с провеждането на военни игри. Е.Н. (52-годишен) определя дейността на т.нар. „дунавски индианци“ в Унгария като „кътинг на бели хора с някои външни характеристики на индиански лагер“. За него това, което не е постигнато там, е именно нужното ниво на автентичност, тъй като членовете на дунавската група не само „лагеруват мирно“, но дори и не носят индианските си одежди през цялото време на лагера.

За много хора от баконските „племена“ другите европейски „индиански“ организации също не са особено интересни, защото „не воюват“¹⁰ (цитат от изказване на Е.Н.). Същият респондент споделя, че за него това, което той и приятелите му

⁹ Извадки от интервю с Ш.Т. от 2020 г.

¹⁰ Другите „индиански“ организации в Европа нямат такава практика или провеждат военизирани игри само понякога, в предварително уговорено време.

правят, е много по-важно, отколкото установяването на контакт със съвременни представители на коренни народи от Северна Америка.

Друга унгарска „индианска“ организация най-често лагериува в големия парк „Номадия“ край унгарския град Айка. Нейните членове не провеждат военни игри. Те отделят специално внимание на младежите и децата, които искат да научат нещо повече за някогашните северноамерикански племена и да усвоят дадени индиански умения. В „Номадия“ се провеждат тиймбилдинги, зелени училища и семейни тържества. Там има също има школа по езда, детски дървени замъци и други приспособления за игри и забавления. Ето защо цитираната „индианска“ група има „запазено място“ в „Номадия“, отлично вписвайки се в дейностите на парка.

Членовете на тази група изработват с голяма прецизност своите облекла и аксесоари – най-често точни копия на исторически предмети на шайени, лакота и други племена от Големите равнини на Северна Америка. Според 63-годишният Л.М. – бивш член на групата от Бакон и настоящ водач на тази от „Номадия“ – всичко, което той и съмишлениците му демонстрират на младежите и децата, трябва да е максимално автентично като материали и изработка, като способности. Цялостният външен вид на преподаващите индиански умения хора трябва да е достоверен, за да могат подрастващите от самото начало да си съставят правилни представи за северноамериканските индианци. „Не искам да копират погрешни облекла, украси и предмети от неточни илюстрации към приключенски романи или от комикси, както беше в годините на нашето детство – подчертава Л.М. – Не желая да смятат, че в едно някогашно индианско село са могли да видят едновременно тотемни стълбове от Северозападния американски бряг, шатри типични на племената от Равнините, публо като на хопите и канута като на горските индианци... както показват нещата екранизациите по романите на Карл Май например.“ Автентичността на представяната от групата индианска култура е важна за самите ѝ членове, но те я виждат и като свое задължение към идващите в лагера им деца и младежи.

Разбира се, самите начини, по които хората от „индианската“ група в „Номадия“ разкриват индианските традиции пред своите млади посетители, както и условията, в които се случва това, не са и няма как да са исторически автентични. И тук играта има изключително важна роля за възприемането и осъществяването на отделни аспекти от някогашните племенни култури, а насоките в дейността на тамошните индианисти са преди всичко образователни.

На другия полюс, поне в редица отношения, са групи като полската „Такини“¹¹ и тези от Белгия, Германия, Франция и някои други европейски страни, които провеждат т.нар. „лагери от Бизоновите дни“ – Buffalo Days Camps (BDC). На тях се използват само облекла и вещи от бита на индианските племена от Големите равнини, които (при сравняване с историческите образци) са максимално автентични като материали, направа, външен вид и ползване. П.В. от Полша, по време на интервюто 34-годишен, твърди, че той и другите членове на „Такини“ оставят в автомобилите си абсолютно всичко свързано със съвременното и „бялата цивилизация“ и през двете седмици на своя лагер разчитат единствено на индианските си одежди, аксесоари, сечива, жилища и пр. Самите автомобили се паркират достатъчно далече от лагера, за да не се забелязват оттам – в малка горичка или на други удобно място.

По подобен начин се процедира и в „лагерите от Бизоновите дни“ (BDC) във Белгия и Германия. Изискванията за автентичност на облеклата и останалите предмети там е пословична. Времевите рамки на пресъздаването обхващат около половин век – от 1830 до 1870-те години. Тези граници са избрани по съвсем конкретни причини. През 30-те години на XIX в., благодарение на редица пътешественици и художници, които посещават Големите равнини и общували с тамошните племена, са изобразени, а и събрани първите конкретни образци от материалната култура на степните индианци. Дори и най-богатите музейни сбирки в света разполагат със съвсем малко количество артефакти от тази култура, датирани преди 1830 г. Колкото до 70-те години на същото столетие – това е времето, в което постепенно равнинните племена са принудени да изоставят свободния си начин на живот и да се заселят в определени за тях от американското правителство резервати. Разбира се, традиционната култура на тези племена продължава да се развива, но вече в други, много по-различни условия. Затова привържениците на BDC са поставили като горна времева граница на своите реконструкции последните свободни години на индианците от Големите равнини.

На повечето събирания на европейски „индиански“ организации – като „Индианска седмица“ в източната част на Германия, нейни еквиваленти в Полша, лагерите в Чехия, България и на други места – „представители“ на индианците от горския регион на Северна Америка, както и на тези от северноамериканския

¹¹ В превод от езика лакота – „Оцеляващите“.

Югозапад могат да бъдат видени заедно с последователи на някогашните лакота, шайени, кроу и други равнинни племена. Различията между посочените културно-географски региони, както и известното разминаване в темпорален аспект¹² очевидно не притеснява повечето индианисти от Стария континент. Това обаче не се отнася за привържениците на BDC. Както показва и заглавието на проекта, към който те се придържат¹³, в лагерите им участват само „представители“ на племената от Големите равнини. Прави се всичко възможно тези събирания да наподобява възможно най-много индиански лагер от класическия за равнинната култура XIX век. При BDC автентичността в представянето вече не е само изискване, а основна цел. Като правило (макар и с някои изключения) на тези събирания не присъстват „трапери“, „планинци“, нито пък „каубои“ или „представители“ на някогашната американска армия; няма и търговци на индиански стоки, които иначе са добре дошли на лагерите на повечето „индиански“ организации. Членовете на такива групи минават за своеобразни „пуристи“ и „хард-лайнери“ дори сред останалите „индиански“ организации в Европа. Те са уважавани заради задълбочените си познания и готовността си „да стигнат най-далече“¹⁴ от повечето реконструктори на някогашния индиански живот, ала техните събирания са най-малобройни заради високите изисквания, които всеки желаещ да се присъедини трябва да покрие. Не е изключено с времето това да се окаже и тяхната присъда – евентуална причина за постепенното им намаляване и дори разпадане. Самите BDC групи са доста затворени, трудно приемат нови членове и обикновено не допускат външни хора на лагерите си. Поради това и някои изследователи, които желаят да съберат повече данни за самата инициатива „лагери от Бизоновите дни“, изпитват специфични затруднения, а понякога контактите им с този тип индианисти се осушават.¹⁵

За разлика от унгарците от парка „Номадия“ и някои други европейски „индиански“ организации, членовете на BDC групите обикновено не се занимават с образователни дейности, насочени към външна публика. Техните цели са свързани с

¹² Традиционният начин на живот на горските племена от Североизтока на Северна Америка е почти напълно разрушен от евро-американската инвазия в края на XVIII и самото начало на XIX в. По това време в Големите равнини има все още малко бели хора, а тамошните индианци са напълно свободни и в апогея на своята култура.

¹³ „Бизонови дни“ или „Бизонови времена“ е наричана епохата на свободния живот на племената от Големите равнини; с избиването на бизоните тази епоха залязва.

¹⁴ По думите на белгийския индианист М.Х., на 52 г. по време на интервюто.

¹⁵ Подобен казус описва Петра Калшовен в трета глава на своя труд *Crafting "The Indian": Knowledge, Desire & Play in Indianist Reenactment*. Berghahn Books, 2013, pp. 74-77.

постигането на максимална автентичност по отношение на индианските традиции от Големите равнини вътре в самата организация. Това е и главното предизвикателство пред членовете им. Тази автентичност се търси както в облеклата, аскесоарите и сечивата, познанията и уменията, така и в дейностите по време на лагера. Обикновено те включват песни, танци и церемонии на дадено воинско или женско общество – Носещите гарван, Воините-кучета, Белите бизонов жени и др.¹⁶

Твърди се, че самата идея за BDC е пренесена на Стария континент от европейски индианисти, участвали в лагери на вече споменатия в този текст американски реенактор Майкъл Тери. Широко известен под индианското име Лошата Ръка, Тери демонстрира впечатляващо съчетание от академични познания и практически умения. Изследовател и последовател едновременно, с годините той се е превърнал в един от най-големите авторитети по историята и традициите на индианците от Големите равнини. За разлика от почти всички членове на „индиански“ групи както в Европа, така и в САЩ, Лошата Ръка е превърнал хобито си в професия – изнася лекции, провежда семинари, пише статии и книги, консултира филмови продукции, служи като модел и съветник на художници и скулптори, работещи на индианска тема. Един негов успешен бизнес-проект е организирането на лагери, в които ентузиастични индианисти могат да прекарат две седмици в подходяща местност в Уайоминг, Монтана, Южна Дакота или Колорадо максимално близо до начина на живот на равнинните индианци от XIX век. Доколкото е известно, именно относно такива инициативи за пръв път е употребено названието Buffalo Days Camp, възприето впоследствие и от някои европейски групи.

В лагерите на Тери се реконструират характерни за епохата на „дивия“ американски Запад индиански дейности – дране и разфасоване на закупени от ферма бизони, убити от Лошата Ръка и негови асистенти, готвене по стари индиански рецепти, традиционни песни и танци, сформирание на „военни отряди“ и дори „битки с американската кавалерия“. Кавалеристите са членове на привлечени специално за

¹⁶ Военно-религиозни братства като Носещите гарван и Кучетата, както и женски общества като Белите бизонов жени, Гъските и др. играели важни роли в живота на някогашните племена от Големите равнини. Членовете на воинските общества изпълнявали задълженията на лагерна полиция, организирали лова на бизони или защитавали отстъпващите си съплеменници при неблагоприятно развитие на битка с врага. Женските общества имали главно лечителски и ритуални функции. И едните, и другите често били организатори на племенните празници и церемонии.

целта реенактърски групи, възстановяващи армията на САЩ от периода на Гражданската война и десетилетията след нея.

Част от клиентите на Майкъл Тери са европейци, които пренасят идеята в Германия, Белгия, Франция, Финландия и в други държави на техния континент. Почти веднага се появяват и някои разлики. В интервю немският индианист Н.К. (47-годишен) критикува облеклата на някои от участниците в „лагерите от Бизоновите дни“ на Лошата Ръка, които са направени от фабрично обработени кожи и други несъвместими с представяната епоха материали.¹⁷ „Битките с кавалерията“ не привличат европейските привърженици на BDC. Чешките и немските индианисти не се интересуват толкова от подобни атракции, колкото от възможно най-точното, достоверно пресъздаване на някогашното индианско ежедневие.

„Самият лагер е игра – ние избираме да излезем от ежедневието си на съвременни европейци, за да се потопим за две седмици в това на някогашни индианци. Нямаме друга необходимост да го правим, освен дълбоките си интереси към стария индиански живот, страстта си към миналото на племената от Равнините. Когато обаче го осъществим, излизат нови задачи, множество други необходимости, наложени от самия лагерен живот – организиране на ежедневието, събиране на дърва за огрев и готвене, носене на вода, приготвяне на храната, шиене на мокасини и редица други дейности, извършвани по възможно най-автентичен начин, но с реални цели. Разбира се, има и танци, песни, игри за развиване на определени индиански умения, дори „воински“ и „ловни“ състезания. „Битките с кавалерията“ обаче са прекалено театрални и всъщност излишни.“¹⁸

Почти всички „индиански“ групи в Чехия не следват модела на Buffalo Days Camps – нито американската, нито белгийско-немската му версия. Техните лагери демонстрират прилики с други немски ежегодни събития: Indian Week в източна Германия (бившата ГДР) и Indian Council на територията на бившата ФРГ – с тази разлика, че на чешките се събират по-малък брой индианисти. Тук също се търси максимална автентичност на визията, действията и оттам – на преживяването, ала на

¹⁷ За подобни критики от страна на чешки индианисти пише и Петра Калшовен в труда си *Crafting "The Indian"*, 2012, стр. 62. В отговор Тери подчертава, че се опитва да поддържа високо ниво на автентичност в своите лагери, но понякога просто не успява да накара клиентите си да използват правилните материали.

¹⁸ Членът на чешката „индианска“ група, комуто принадлежат тези думи, отказа да бъде представен дори и само с инициали. „Като много мои приятели тук, аз също се надявам Майкъл Тери да ни гостува в Чехия“ – завърши изказването си той.

участниците е оставена по-голяма свобода. Желаетелите да разчитат по време на лагера само на материали, сечива, облекла, храни, обзавеждане и т.н., които изцяло отговарят на племенните „оригинали“ от XVIII и XIX век, са не само свободни да го правят, но и са на особено уважение. В събирането и всички негови мероприятия обаче могат да участват и хора, които също спазват общите правила за достоверност, ала (например) мокасините им са от фабрично, а не ръчно обработена (но все пак естествена) кожа, украсили са одеждите си с по-евтини съвременни мъниста, под индианските завивки в своята шатра *типи* или *уигуама*¹⁹ си са постлали туристически надуваем дюшек, а в кожените торби са скрили напълно съвременни бисквити, вафли и дори бутилка „Кока-кола“. Както пояснява 48-годишният чешки индианист Б.Ш., всеки дошъл на тези „индиански“ събирания „... трябва да се старее да е облечен и въобще да лагериува възможно най-автентично, защото това е една от най-важните ни цели: да научаваме все повече за коренните американски племена, от които се възхищаваме, чиито традиции така много харесваме – и да прилагаме максимално наученото на нашите лагери.“ Той веднага добавя, че за някои хора е трудно да спазват абсолютно всички правила на автентичното лагериуване, затова си позволяват известни компромиси с културно-историческата достоверност. Това обаче не бива да е в разрез с правилата на конкретното събиране. Не трябва да има никакви съвременни предмети, храни, дрехи и пр. в лагерното пространство извън типитата или уигуамите, а в самите жилища е препоръчително недостоверните за реконструираната епоха неща да са скрити под одеяла, кожи и т.н. Когато се налага такъв предмет да се пренесе през лагера, той трябва да бъде поставен в отговаряща на епохата кожена/платнена торба или да е увит в достоверно за пресъздаваната култура наметало/одеяло. Целта е всички да пазят от съвременни „шумове“ общата атмосфера на „пребиваването“ в друго пространство и време – Северна Америка от XIX в. От собствени наблюдения мога да потвърдя, че участниците в чешките лагери вършат всичко това много добросъвестно. Б.Ш. продължава: „Не по-малко важна цел е в нашите лагери да цари дух на приятелство и взаимопомощ – това също ги прави автентични, много индиански! Искаме да е интересно и приятно за всички присъединили се.“

¹⁹ Типи е конусовидна шатра, използвана от номадските племена от Големите равнини, докато уигуам (наричан неправилно „вигвам“) е традиционно жилище на индианците от Горския регион на Северна Америка, най-често с форма на полусфера.

Както бе отбелязано, чешките лагери в голяма степен следват модела на немските събития от рода на Indian Week. През годините германските индианисти са успели да се превърнат в пример за подражание (което донякъде означава и в критерий за автентичност по отношение на възстановките) за много от останалите европейски „индиански“ организации. За това има няколко причини. Най-ранните документирані европейски групи, които могат да бъдат приети за предтечи на съвременните „индиански“ организации на Стария континент, възникват в края на XIX в. именно в Германия. Немска е и най-старата все още функционираща индианистка група в Европа – „Олд Маниту“, сформирана в дрезденското предградие Радебойл през 1928 г. Благодарение на писатели като Балуин Мьолхаузен, Карл Май, Лизелоте Велскопф-Хенрих и Ана Юрген, както и на филмови продукции на индианска тема на „Риалто Филм“, „Спандау Студиос“ и ДЕФА, интересът към американските индианци се е превърнал почти в немска национална черта²⁰. Германия и до днес е държавата – не само в Европа, но и в света – с най-много на брой и с най-голяма членска маса „индиански“ дружества. Интересен факт е, че в значително по-малката източна част на страната (бившата ГДР) те са не по-малко, отколкото в западната ѝ част.²¹ По сведения на немски респонденти в края на XX в. в Германия има общо около 40 000 души, които членуват в различни „индиански“ организации.

Едно типично провеждане на големия лагер Indian Week в източната част на Германия продължава (въпреки заглавието си, превеждащо се като „Индианска седмица“) около 10 дни. За пръв път това най-голямо събиране на „евро-индианци“ (предимно немци) се е състояло през 1972 г. и оттогава се осъществява всяко лято. Характерен за него е големият брой участници: до 2100 човека в по-отдавнашни години, почти три пъти по-малко напоследък. За много индианисти това е връхната точка на дейността им през цялата година – ето защо те се подготвят за „Индианската седмица“ много отдадено и сериозно. За да протече това голямо събиране удовлетворяващо за участниците в него, всички спазват предварително уточнени правила, чиято цел е създаването на възможно най-автентична атмосфера в лагера и при извършваните там дейности. Те са идентични на описаните по-горе изисквания в чешките лагери – в лагерите не се допускат лица, които не са облечени в съответствие

²⁰ За това свидетелстват и трудове като *Germans and Indians: Fantasies, Encounters, Projections* под редакцията на Колин Колоуей, Герд Гемунден и Зузане Цантоп (2002), *Kindred by Choice: Germans and American Indians since 1800* от Х. Глен Пени (2015) и др.

²¹ По данни на немската изследователка Биргит Турски, 1994 г.

с дадената култура и исторически период; не се използват предмети, които не кореспондират с традиционния индиански бит от дадената епоха; огън се пали с чакмак или ръчен свредел; готвят се ястия, които са характерни за даденото време и място в Северна Америка; вода се носи в подходящи за представяната епоха съдове и т.н., и т.н.

На първия обявен ден на Indian Week пристигащите, облечени в съвременни ежедневни дрехи, докарват автомобилите си на предварително уточненото място, където разтоварват багажите си. Разпъват се типита и се обзавеждат за лагерния живот, подготвят се огнища, съдове за вода, сечива, племенни одежди и аксесоари, загражда се място за докараните коне... После всички автомобили, натоварени със съвременни облекла, раници и други пособия, се закарват достатъчно далече, за да не се виждат от лагера. Следващият ден е посветен на довършителни работи, а последните пристигащи разтоварват багажа си вече извън лагера, после го внасят на ръце или с коне и бързат да си сложат индианските дрехи, както вече са облечени всички останали. За третия ден в обявено официално откриване на събирането. Нагиздени в най-красивите си одежди и украси, с празнично боядисани лица, под звуците на тъпан и тържествени индиански песнопения всички се запътват към площада в центъра на селото от шатри и уигуами. Там се изнасят приветствени речи, припомнят се правилата на лагера, разказва се накратко какви мероприятия са планирани. Дошлите за пръв път отделни индианисти и членове на нови групи се представят на по-отдавнашните участници. Обикновено официалното откриване завършва с индиански песни, танци и с разговори между събралите се.

Гледката е много впечатляваща, но тук и там се открояват сини очи, които жълтата и червена боя по лицето прави да изглеждат още по-светли. Под накитите от пера от грабливи птици, хермелинови кожи и бизонови рога се спускат характерни за по-северните части на Европа руси коси, изпод щавената еленова кожа на дрехите се мяркат млечнобели (или доста окосмени) крайници, нехарактерни за американските индианци... Някои от участниците са поставили чернокоси перуки на главите си, грижливо са се епилирали и са боядисали телата и лицата си до неузнаваемост – но те са малцина.

Според много критици на „евро-индианците“ типичният европейски вид на голяма част от тях е непреодолимо препятствие пред опитите им да изглеждат като коренни американци от миналото – т.е. те просто няма как да постигнат автентична външност в сферата на своите реконструкции. Както бе споменато, някои от членовете

на „индианските“ групи полагат усилия в тази посока. Почти всички мъже и жени носят дълги коси, макар и само малцина да ги боядисват в черно. Още по-малко са тези, които прибягват до перуки. Повечето сплитат косите си или си правят други характерни индиански прически, включително с частични обръсвания на главата и „скалпови кичури“ като на някогашните воители от племената поуни, осейджи, ирокези и др. Немската изследователка Мириам Шулце разказва за свой респондент от Тауха, Германия, за когото една от главните причини да избере манданите за „свой“ индиански народ били сведенията на Джордж Катлин и други ранни пътешественици, посетили манданските села в края на XVIII и първата половина на XIX век. В дневниците си тези художници, търговци и изследователи описват наличието на хора с по-светла кожа, сиви, почти сини очи и кестеняви коси сред манданите, заради което дори ги наричат „белите индианци“.²²

Отделни европейски реенактори предпочитат да пресъздават не воители на мохиканите или шайените, а „трапери“, „планинци“ „индиански търговци“ и други характерни фигури на бели хора, исторически свързани с коренните американски народи. Техният интерес е насочен по-скоро към бита на горските скитници и ловците с капани през XVIII–XIX в., отколкото към конкретни племенни традиции. Те са добре дошли в индианските лагери (но не и в Buffalo Days Camps, както бе отбелязано по-горе), защото допринасят за общата им автентичност, а стоките на „индианските търговци“ са не по-малко харесвани и търсени, отколкото сред някогашните северноамерикански индианци. Някои от тези хора споделят, че избраната от тях роля е по-лесна за реконструиране в много отношения – включително и защото „планинците“ и „траперите“, макар тясно свързани с индианските традиции и начин на живот, са били бели хора. В разговори, проведени в началото на 1990-те години, белгийският „трапер“ Д.Л. се отнасяше с подчертано уважение към онези реенактори, които са „избрали да бъдат индианци“ – според него това бе критерий за по-голяма отдаденост, по-сериозни познания и умения. Д.Л. твърдеше, че тези хора не пиели никакъв алкохол, не пушили цигари (макар да употребявали лули) и били много по-ангажирани със самото организиране на лагерите, а „траперите“, „планинците“ и „търговците“ нямали право да участват в повечето провеждани от тях церемонии.

По мои наблюдения болшинството хората от европейските индиански организации не се притесняват от непреодолимите външни разлики между тях и

²² Schultze, M. 2004. *Indianistische Simulationen zwischen authentischer Kritik des realen Sozialismus und imaginärer Absage*, Marburg and der Lahn, p. 44.

коренните американци. Друг белгиец, М.Х., който участва в „лагери от Бизоновите времена“ (BDC), но харесва и Indian Week в Германия, споделя: „Стараме се да постигнем възможно най-голяма автентичност в изработването на индиански облекла и предмети, за да покажем както своите знания и умения, така и уважението си спрямо коренните американски традиции. Правим го и за създаването на специална атмосфера на нашите лагери. Ала това е външно изразяване на нещо много по-важно, което е тук!“ При тези думи той сочи лявата страна на гърдите си.

На практика стриктното разделяне на „индианските“ организации в Европа на привърженици на Buffalo Days Camps и предпочитащи събирания като Indian Week е често доста трудно, а понякога и невъзможно, защото мнозина индианисти се присъединяват и към едните, и към другите лагери. Това разделяне е и неизчерпателно, защото съществуват редица европейски групи – като споменатата в унгарския парк „Номадия“, някои руски организации и др., – които не могат да бъдат причислени към нито една от горните категории. Все още по-малобройната, но бързо нарастваща маса на индианистите, посветили се на изучаването и пресъздаването на традициите на горските племена от Североизтока и Големите езера на Северна Америка, може да бъде разгледана като отделна категория. Търсенето на автентичност там се извява в някои интересни позиции.

Преди години чехкинята Х.Р. се е интересувала от чернокраките – номадски народ от северната част на Големите северноамерикански равнини. Признава, че и досега много харесва техните някогашни облекла, характерните им везби, онази специфична естетика и атмосфера, които привличат към прерийните индианци по-голямата част от индианистите не само в Чехия, но и по света. С времето обаче тя си дала сметка, че класическата култура на чернокраките, лакота, шайените, команчите и другите племена от този регион е **конна** култура и почти всички нейни прояви са пряко свързано с конете и ездата. Това важи и за облеклата – дългите ресни и развяващите се кожени висулки по ризите, гамашите и роклите са много ефектни, когато са носени от ездач на гърба на кон сред безкрайните равнини, но са доста неудобни в гора. Това важи и за великолепните „корони“ от орлови пера, характерни за прерийните воители, диплеците се украси на техните щитове, извезаните наметала... Някои чешки индианисти притежават коне, които водят на лагерите. Самата Х.Р. обича да язди. Все пак повечето членове на чешките групи не разполагат с коне. Лагерите им най-често се провеждат в гористи области, където природата много

повече наподобява Североизтока на Северна Америка, отколкото Големите равнини на същия континент. Както и в другите европейски държави, равнинните области в Чехия се използват за земеделие. Търсейки по-запазена природа и по-голяма изолация, материал за своите индиански жилища и дърва за огнищата си, чешките индианисти логично избират за лагеруване покрити с дървета хълмове и речни долини. Според Х.Р. на такива места е естествено да се реконструира традиционния живот на горските индиански племена, защото всичко в него е съобразено с условията, в които лагеруват повечето чешки „индиански“ групи. На подобни места и облеклата на горските индианци са не само по-целесъобразни, но и по-автентични от красивите, ала „не на място“ прерийни дрехи.²³

Е.Б. от Латвия е достигнал до същите заключения: „Природните сходства сами решиха въпроса към кой културно-географски регион да насоча индианските си интереси. Южната част на Нова Англия – Масачузетс, Кънектикът, Роуд Айлънд – е почти идентична с Балтийския регион, в който се родих и отраснах: смесени гори, реки, блата и песъчливо морско крайбрежие, обрасло с борове.“

Според членове на други „индиански“ групи е важна не природната среда, а това коя конкретна племенна култура е привлякла най-силно вниманието на дадения индианист, пленила е въображението му и го е накарала да започне да я изучава задълбочено, опитвайки се да възстановява поне отделни нейни аспекти по време на лагери и други събирания със съмишленици. Украинецът О.Я. (56-годишен) подчертава, че „...обличането на индиански дрехи не прави автоматично облеклия ги „индианец“²⁴. Нужно е специфично отношение към облеклото и регалиите, а също и вживяване, което някои „евро-индианци“ определят като „влизване в друга идентичност“. Петра Калшовен разказва за член на източногерманска група, който я съветвал да обръща внимание на това как отделните индианисти наричат индианските си дрехи и аксесоари – според него то показвало и „колко са потопени в темата“. Ако ги назовавали „костюм“, това означавало, че ги вълнува главно външният вид, копирането, играта на индианци. Със събличането на своя „индиански костюм“ такъв човек махал от себе си всичко, което го прави индианист. От друга страна назоваващите своите индиански дрехи „одежди“, а специфичните индиански

²³ По сведения на Н.Я. от българската организация „Орловия кръг“, разговарял лично с цитираната чешка индианистка. Интересно е да се отбележи, че друг чешки индианист (мъж, за когото не знам познава ли Х.Р.) сподели идентични виждания с мен на международния „индиански“ лагер в Южна Чехия през 2019 г.

²⁴ Лична кореспонденция – септември 2018 г.

аксесоари – „регалии“, явно знаели какво носят и могли да обяснят значението, символиката на своите облекла, показвайки по-задълбочен, многостранен, а най-вероятно и по-траен интерес.²⁵

Споменатото вживяване има специфично отношение към търсенето на автентичност в дейността на европейските „индиански“ групи. Някои индианисти виждат в обличането в индиански дрехи без вживяване в ролята „просто карнавален акт“²⁶. Доколко това е „влизането в друга идентичност“? „Желая да изпитам какво е да си индианска жена от 1860-те години – казва германката Б.Г. – Затова правя онези неща, които тя би трябвало да е правила. Общата атмосфера в лагера ми помага – а на свой ред аз също помагам на моите приятели да изживеят своите индиански усещания.“

При някои групи „индианските усещания“ може да се сравнят с ролите, които един професионален актьор изучава, за да ги пресъздаде в киното или театъра – ала те са изключения. Повечето индианисти имат друга гледна точка. Те изтъкват, че актьорът потиска своя Аз, за да се вживее по-дълбоко в ролята и да я изпълни по-убедително, докато при тях Аз-ът се демонстрира чрез обличането в индиански дрехи и извършването на характерни за някогашните коренни американци дейности. Актьорът играе някой друг, докато те изявяват *своите* интереси, мечти, склонности, отношения²⁷... „Когато съм в своите индиански одежди, аз съм най-доброто от себе си“ – смята чехът П.К. (41-годишен). Украинецът О.Я. смята, че като индианист изразява най-ярко онази своя дълбока същност, която в професионален и ежедневно-социален план се изявява само частично. Литовците В.В. (55-годишен) и Д.Б. (на 52) са убедени, че дълготрайното и задълбочено изучаване на автентичните индиански традиции и тяхното достоверно прилагане (в границите на възможното) водят до по-зряло отношение у индианиста не само към индианската тема, но и към цялостния му живот.

Разбира се, отношението към самата индианска тема също се променя с времето – поне при голяма част от европейските индианисти. По мои наблюдения това най-често има връзка с въпроса за автентичността. Повечето англичани вече не

²⁵ Kalshoven, P. 2012, *Crafting "The Indian"*, p. 188.

²⁶ От интервю с унгареца Ф.К.

²⁷ Както се изрази полският индианист М.Я.

практикуват лагеруване в старинен „индиански стил“ сред природата, а са се ориентирали към организиране и провеждане на индиански фестивали от типа „пау-уау“²⁸. Така те излизат от сянката на едно малко или повече имагинерно минало и се солидаризират със съвременните индиански традиции, превръщайки се в техни поддръжници и разпространители. Правилата на пау-уау са ясно формулирани, изискванията са насочени към танцовите стъпки, ритъма на песните и облеклото – танцовите костюми и украси – на различните категории участници: „северни традиционни танцьори“, „танцьори на тревата“, „танцьорки с шал“, „танцьорки със звънчета“ и т.н. Вече на много места във Великобритания се провеждат по-големи и по-малки пау-уау. Такива фестивали, най-често в спортни зали, ежегодно предлагат полските градове Унейов и Катовице, немският Тауха, чешкият Кладно, холандският Ротердам, руската столица Москва и др. На някои от тях се събират голям брой танцьори, певци и зрители от много европейски страни, а напоследък тези впечатляващи мероприятия са посещавани и от коренни американци от САЩ и Канада. Европейската пау-уау сцена става все по-автентична – все повече англичани, поляци, германци, чехи и други жители на Стария континент добиват уменията и самочувствието на опитни певци и танцьори, майстори на танцови костюми, организатори.

Както бе споменато, много от индианистите в Англия вече не членуват в „племенни“ дружества, а в пау-уау групи²⁹. Там те се занимават с изучаване на нови песни и танци, изработване на пау-уау костюми и украси, организиране на фестивали

²⁸ Пау-уау (Pow-wow или Pow Wow) са индиански фестивали, продължаващи обикновено четири дни, които се провеждат из почти всички щати на САЩ и провинции на Канада. Изпълняваните на тях песни най-често са съвременни, но композирани и реализирани в традиционен, старинен стил. Танците също напомнят някои от онези, които различните коренни американски племена са танцували в миналото, но са осъвременени и систематизирани в няколко категории. Най-често те имат състезателен характер. Макар да произлизат от някогашните племенни събори, тържества и церемонии, фестивалите пау-уау са съвременно културно явление. Те вече са добили измеренията на традиция, ала в тях автентичност и новаторство се смесват по множество начини, откъдето произтича и амбивалентното отношение към тях. От една страна на пау-уау се гледа като на съхраняващи коренните традиции и „индианския дух“ празници, ала от друга се подчертава, че облеклата на танцьорите само далечно напомнят одеждите и украсите на някогашните индианци, а самите танци (до голяма степен и песните) са стандартизирани заради състезателния им характер и са изгубили своите племенни особености. Отделни изпълнения все още могат да се свържат с конкретен индиански народ или поне с даден културен регион (Североизточен горски, Северни равнини, Южни равнини и пр.), ала повечето са унифицирани в голяма степен – както впрочем и танцовите костюми. В днешна Северна Америка пау-уау са много популярни, на някои от тях се събират стотици участници и хиляди зрители; те са и предпочитана от мнозина туристическа атракция. Същевременно много индиански традиционалисти сочат, че тези фестивали са идеално поле за процъфтяването на една изкуствено обобщена, пан-индианска култура, но обричат на забвение старинните традиции на отделните, различни помежду си индиански племена.

²⁹ По сведения на 55-годишната К.Х., самата тя активен член на английска пау-уау група.

и участие в такива на други групи – нерядко и в други европейски страни. Някои от тях са посещавали пау-уау в Северна Америка, за други това е мечта, която се надяват да осъществят тепърва, но всички са добре запознати със спецификата на тази съвременна индианска традиция.

Част от по-възрастните представители на почти несъществуващите вече английски „индиански“ организации от стария тип виждат в пау-уау групите продължение на своята дейност. Други обаче нямат положително отношение към тях. Според 74-годишния Б.У., днес във Великобритания липсват активно действащи „истински индианисти“; мнозина от старото поколение са починали, останалите общуват рядко, лагери не се организират, а пау-уау фестивалите „...нямат почти нищо общо със стария индиански дух“³⁰. Англичанката П.К. (на 69) се е преместила да живее със съпруга си във Франция. Една от причините за това нейно решение е „замирането на индианизма в Обединеното кралство“ и сведенията, че „във Франция все още има индиански групи от някогашния вид“³¹. Седемдесетгодишният А.Р. посещава английски пау-уау, но главно, за да се види с някои стари приятели, да послуша индианска музика на живо и да почувства „поне част от някогашната атмосфера“³². Очевидно представата за автентичност е различна при различните поколения английски индианисти.

Тя има други измерения и при онези „евро-индианци“, които с времето са достигнали до идеята, че старинните индиански дрехи и аксесоари, лагерирането на типии, танцуването на индиански танци – всичко това не е толкова важно, нито пък абсолютно необходимо за „поддържането на индиански дух, на индианско отношение към света“³³. Причините за тази промяна могат да бъдат различни – навлизане във възраст, в която „лагерирането на типии е вече затрудняващо, а индианските танци са прекалено динамични“³⁴; промяна в семейното положение или в работата; намаляване на свободното време и оттам на възможностите за бродирание с мъниста, шиене на мокасини, стрелба с лък или изучаване на индиански песни; пренасочване на интересите, съчетани обаче с нежелание за пълно отказване от „индианските

³⁰ Лична кореспонденция – септември 2021 г.

³¹ Лична кореспонденция – май 2020 г.

³² Лична кореспонденция – октомври 2017 г.

³³ Под този цитат би трябвало да поставя инициалите на няколко човека от България, Русия, Литва, Полша и Великобритания, тъй като те изразиха това становище с почти идентични думи.

³⁴ Както дословно се изказа 72-годишният И.Ф. от Унгария.

занимания“, на които са били посветени немалко години от живота; разочарование от конкретната група... Рядко споделяна, но сериозна причина може да бъде натрупалата се в дадения индианист умора от повече или по-малко негативното отношение на собствения му социум към неговите интереси, както и от страна на някои коренни американци, обвиняващи европейските „индиански“ организации в „кражба на култура“³⁵. Отдръпването от лагерите и от пресъздаването на традиционния живот на някогашните индиански племена като че ли едновременно решава този проблем и предава на самия интерес един по-задълбочен, по-философски, по-сериозен (и приемлив?) вид: „Дрехите не са важни – те са се променили; отдавна не живеем в Бизоновите времена. Важни са непроменливите измерения на индианските традиции – духът, отношението към Земята, към свещеното, към света *всеки ден*.“³⁶

Разбиранията за автентичност сред „индианските“ групи в Европа са нещо нееднозначно и изследването им поражда множество сложни въпроси – дори и само поради факта, че постигането на цялостна културно-историческа достоверност е изначално невъзможно. Прилагането на тези разбираня в дейността на различните индианистки организации обаче показва редица сходства. Автентичността се търси при пресъздаването на елементи на традиционната материална култура на конкретно племе от предварително избран исторически период – облекла, аксесоари, украси, предмети на бита, сечива, оръжия, жилища и т.н. Смята се, че автентичност се постига и чрез усвояването на традиционни индиански умения, занаяти и изкуства – стрелба с лък, езда, щавене на кожи, бродиране с мъниста, разчитане на следи, заучаване и изпълняване на индиански песни и танци, свирене на флейта и на други характерни инструменти. Пряко отношение към автентичността има ученето и прилагането на разпространения сред племената от Големите равнини „език на знаците“ и особено на различни племенни езици – лакотски, оджибуейски, ирокезки и т.н.

Според повечето „евро-индианци“ истински автентичното пресъздаване на елементи от индианските традиции и история изисква специално отношение, което превръща процеса на реконструирането им в тяхно *преживяване*. Това се извява особено ярко при взаимоотношенията вътре в групата – и то далеч не само чрез използване на „индиански изрази“ или подражаване на „индианско поведение“.

³⁵ Кюмюрджиев, Л. – Поглед отблизо върху възникването и развитието на „индианските“ групи в Европа – сп. ТЕРЕНИ, брой 2 „Поглед отблизо“, 2021.

³⁶ И.Р., дългогодишен български индианист (на 49 по време на интервюто).

Всъщност едни от най-интересните аспекти на разбиранията за постигане на достоверност в „индианските“ групи са „роднинството по дух“ между членовете им, специфичното „племенно съзнание“, което тези съмишленици изграждат, общата им ритуалистика – традиционно индианска, собствена или смесена.³⁷ Резултатите от проучвания върху тези и други пътища към търсенето на автентичност – като церемониалните осиновявания на европейци в индиански семейства от Северна Америка или използването в реконструкцията на методи, близки до тези на експерименталната археология – са материал за следващи публикации.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Нефёдов, А. 2019 *ГОЛОСА* (сборник) – кн. 1 и 2, Издателские решения [Nefëdov, A. 2019 GOLOSA (sbornik) – kn. 1 i 2, Izdatelyskie resheniya]

Brædder, A. 2019 Expertise and Amateurism. In *The Routledge Handbook of Reenactment Studies*. Routledge

Deloria, P.J. 1998. *PLAYING INDIAN*

Dziebel, German V. 2006. *PLAYING AND NOTHING: European Appropriations of Native American Cultures in the Late 20th Century*

Feest, Christian F. 1999. (Ed.) *INDIANS AND EUROPE: And Interdisciplinary Collection of Essays*

³⁷ «Первые американцы – индейцы Америки: прошлое и настоящее», No 8, 2001, стр. 128-137.

Hadden, R. L. 1999. *Reliving the Civil War: A reenactor's handbook*. Mechanicsburg, PA: Stackpole Books

Kalshoven, Petra 2012. *CRAFTING 'THE INDIAN': Knowledge, Desire, and Play in Indianist Reenactment*

Mackay, J., Stirrup, D. 2013. (Eds.) *TRIBAL FANTAZIES: Native Americans in the European Imaginary, 1900–2010*

Schultze, M. 2004. *Indianistische Simulationen zwischen authentischer Kritik des realen Sozialismus und imaginärer Absage*, Marburg and der Lahn

Watchman, R., 2005. *POWWOW OVERSEAS: The German Experience*. In *Powwow*, ed. Clyde Ellis, Luke Eric Lassiter, and Gary Dunham, pp. 241-257

Weber, A.D., 2019. *BLOOD BROTHERS AND PEACE PIPES: Performing the Wild West Festivals in Germany*

Младежи инфлуенсъри: биографични стратегии и практики.

Случаят „Choko“

Бистра Драгойкова, докторант по Социална антропология към катедра
Етнология към ПУ "Паисий Хилендарски"

Резюме: Социалните мрежи са средство за споделяне на съдържание, взаимодействие с членове на семейството, приятели, колеги, развиване на бизнес, популяризиране на каузи и теми, място за създаване и споделяне. Сред множеството онлайн потребители, активни и пасивни, съществуват такива, чието съдържание оказва влияние върху нагласите на аудиторията им чрез видеосъдържание, блогове, постове и въобще използване на всякакви публикации в онлайн платформите – инфлуенсъри. Те използват умело различни способы: биографични стратегии и практики, за да гарантират популярността си в социални платформи като YouTube, Инстаграм, Фейсбук и др. В тази статия изследвам именно тези способы докато споделям един случай от теренната ми работа, в който, в период от десет месеца (март-декември 2021 г.), интервюирам, пътувам с и наблюдавам съдържанието на младеж, определящ себе си като инфлуенсър – Choko. Той създава предимно видеосъдържание, гледано милиони пъти в платформата YouTube, поддържа активен профил в Инстаграм, участва в телевизионни предавания и в процеса на работата си използва практики от ежедневието си, разказвайки истории от живота си по начин, по който успява да ангажира аудиторията си с неща, интересни на самия него.

Ключови думи: социална мрежа, потребител, инфлуенсър, биографични практики, биографични стратегии

112: това число не е телефонният номер на спешна помощ, а часовете, които, според приложение¹, следящо потреблението на телефона ми, прекарвам средно на месец в социалните мрежи. Кратък преглед на статистика за броя на потребителите на социални мрежи в избрани централни и източноевропейски страни през 2021 г.² ми носи усещане за утеха: не съм сама, а просто една от 4.53 милиона българи. Високата популярност на социалните платформи повдига въпроси за начина, по който те служат на своите абонати. Проучванията в тази насока са много, но много са и трудностите, с които се сблъскват: не само, че авторите влагат различно съдържание в термина в зависимост от теоретичната парадигма, от която изхождат, но се намират и изправени пред поле, в което промяната е константа. Например, ако се изследва как светът *променя социалните мрежи*, то трябва

¹ Screen Time App

² Number of social network users in selected Central and Eastern European countries in 2021

<https://www.statista.com/statistics/1134033/social-network-users-in-cee-region/> (последно посетен 17.12.2021)

да се вземе под внимание, че това не е изцяло еднопосочен процес. Развитието на технологиите и социалните мрежи само по себе си *променя света*, тъй като в един момент човечеството се оказало притежаващо такъв потенциал за комуникация и взаимодействие, който не е съществувал преди (Miller et al. 2016: 1).

Социалните мрежи се характеризират като средство за споделяне на съдържание, взаимодействие с членове на семейството, приятели или колеги, развиване на репутация или рекламиране на бизнес и намиране на ресурси за общността (Yavich, Davidovitch, Frenkel 2019). Класическата дефиниция, която се използва за онлайн социалните мрежи, ги определя като уеб-базирани услуги, които дават възможност на хората да (1) изграждат публичен или полу-публичен профил в рамките на ограничена система, (2) да артикулират списък с потребители, с които споделят обща връзка и (3) имат възможност да преглеждат своя и този на други потребители в рамките на системата (Boyd and Ellison 2007). Не е изненада, че от появата им различните компании се стремят да намерят начин да ги използват ефективно за бизнес цели и за повишаване на собствената си репутация. С експоненциално нарастващата популярност възможностите за маркетинг също нарастват, което довежда до необходимост от постоянно търсене на нови начини за промяна на пазарните стратегии (Žák, Hasprová 2020). С други думи, заменяйки традиционните новинарски портали и предоставяйки удобни канали за обмен на информация, онлайн социалните медии промениха фундаментално моделите на разпространение на социалните мрежи и доведоха до значителни предизвикателства пред съществуващите разбирания. Освен това, обобщените данни от поведенчески записи в онлайн социалните медии предоставят безпрецедентен шанс за задълбочено изследване на динамиката на разпространението в социалните мрежи от различни гледни точки (Zhang, Zhao, Xu 2015).

Това, което прави сайтовете на социалните мрежи уникални, не е, че позволяват на хората да се срещат с непознати, а по-скоро че позволяват на потребителите да артикулират и правят видими своите социални мрежи. Това може да доведе до връзки между лица, които иначе не биха били направени (Boyd and Ellison 2007). В зависимост от платформата характеристиките и функционалността на социалните мрежи варират, което осигурява различни публични и частни канали за комуникация. В процеса на изграждане основна роля изиграват четири типа функции: профили, списъци с приятели, публични инструменти за коментари и потока на актуализации (Христова 2017). Интернет значително промени начина, по който хората общуват помежду си или се отнасят един към друг (Weiser 2001). И така публиката и въобще публичността се оказва ключова при определянето, използването и функционирането на социалните мрежи.

Юрген Хабермас определя публичната сфера като пространство от нашия социален живот, в което може да се формира нещо, което се доближава до обществено мнение. Достъпът до публичната сфера е гарантиран за всички граждани. Част от

публичното пространство може да бъде открита във всеки разговор (Hohendahl, Russian 1974). Значимостта на комуникацията е посочена и от Еманиел Левинас, който постулира, че „Срещата превръща имената-думи в имена-лица. Тя открива личността в индивида, вижда в очите поглед, в погледа – душа, в душата – уникална екзистенциална история“ (Левинас 2002: 116-117). В „Битие и нищо“ Жан-Пол Сартр също очертава важността на фигурата на другите в определянето на Аз-а: „тъй като моето психофизическо аз съществува едновременно със света и попада заедно с него под действието на феноменологическата редукция, другият се явява като необходим за конституцията на самото ми аз“ (Сартр 1999:25). Нуждата на Аза от социалната среда Джордж Мийд обяснява чрез въвеждането на генерализираното друго. Развитието чрез взаимодействие с другите и чрез игра на роли, която еволюира от проста имитация до по-сложна концепция, при която децата играят ролята на възрастен, е процес на приемане на ролята на другия, като по този начин се добива едновременно усещане за „Аз“ и за „мен“ – самосъзнание и действащо лице, наблюдаващо се през очите на другите. Организираната общност или социална група, която дава на индивида неговото единство на Аза, може да се нарече „генерализирания друг“ (Мийд 1934). С други думи за всеки тип поведение, послание и аспект от човешката идентичност има „друг“, т.е. определена аудитория. В онлайн пространството именно аудиторията определя мерилото за успех и дава (или не дава) признание, което се измерва от количеството на харесванията, реакциите, коментарите. Там изграждането на онлайн идентичност е по-сложен процес и негов важен аспект е репутацията, определяща се от взаимодействието с другите и изграждането на тяхното мнение (Христова 2017).

В социалните мрежи оперират множество участници и тяхната активност е с различна интензивност. В статията си “The Impact of Opinion Leaders on the Consumer Behaviour in the Global Digital Environment”³ (2020) Štefan Žák и Mária Hasprová обясняват, че в зависимост от дейността, която изпълняват, потребителите могат да бъдат разделени на активни и пасивни. Активните от своя страна се разделят на две: създатели на съдържание (content creators) и разпространители и оценители (distributors and evaluators). Пасивните се разделят на три: оценители на съдържание (content evaluators), оценители експерти (observing authorities) и наблюдатели (observers). Активните потребители – създатели на съдържание – принадлежат към ядрото на социалните мрежи. Те създават съдържание в тях, като добавят статуси, изображения или други публикации и формират определен информационен канал. Активните потребители – разпространители и оценители – взаимодействат със съдържанието. Такъв тип взаимодействие е например коментиране на публикации и създаване на дискусии, споделяне и разпространение на съдържание или оценка на публикация и преглед под

³ „Влиянието на лидерите на мнение върху поведението на потребителите в глобалната цифрова среда“ – прев. авт.

формата на мнение. Пасивните потребители – оценители на съдържание основно се характеризират с даването на оценка и споделянето на приноса на другите. Този тип потребители често само четат коментари и рецензии, но не добавят свои. Пасивните потребители – оценители експерти са рядкост. Те активно участват в дискусии със своите експертни становища. Техните мнения се разпространяват бързо и оказват по-голямо въздействие, тъй като самите те са експерти в дадена професионална област. Пасивните потребители – наблюдатели не са активни в социалните мрежи (Žák, Hasprová 2020).

В обсега на антроположкото ми търсене попада активният тип потребители, които създават съдържание и оказват влияние върху аудиторията си. Според онлайн версията на Cambridge dictionary, думата инфлуенсър означава човек, който влияе или променя начина, по който хората се държат⁴, т.е. това представлява нов тип независима трета страна, която оформя нагласите на аудиторията чрез блогове, постове и въобще използване на всякакви социални медии (Freberg, Grahamb, McGaughey 2011). Инфлуенсърите обикновено представляват някакъв тип професионалисти, които са придобили популярност благодарение на своята проникателност и умение в определена област. Стратегията им се състои в замисляне, изобразяване и представяне на добре структурирани публикации по дадена тема в предпочитаните от тях медийни платформи, свързани с мрежата (Veluchamy 2021). За целта инфлуенсърите създават съдържание, споделят лични истории, разказани по интригуващ начин. Автентичността играе важна роля в предаването на практики, които те прилагат в ежедневието си. Те често се обръщат към аудиторията си като към приятелски кръг. Именно тези биографични стратегии и практики са фокус на моето изследване).

Както споменах в началото, високата популярност на социалните платформи в съвременна България и на инфлуенсърите, които създават съдържание в тях, поставят въпроси за начина, по който те служат на своите абонати, както и за източниците в собствения им живот, от които черпят вдъхновение за създаването на съдържание. С цел да изследвам последното, споделям един случай от теренната ми работа, на който съм посветила най-много часове – случаят „Choko”, младеж, определящ себе си като инфлуенсър. Той използва биографични практики при правене на видеа, които споделя със своята аудитория. Поради спецификата на терена съм предпочела подход, при който изложението на теренния материал върви паралелно с анализа. За по-лесно разграничаване от общия преглед на полето съм заложила заглавия на различните фрагменти, като съм подбрала всяко измежду тези на музикалните проекти и видеата на обекта на изследване, тъй като така виждам възможност теренът в един смисъл да се „самоопише“.

⁴ Източник: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/influencer>

НИКОГА НЕ СТЕ ЧУВАЛИ ИСТОРИЯТА НА СНОКО!⁵

Стоян Вълков, по-познат в социалните мрежи като Choko⁶, е ученик на 17 години в Хуманитарната гимназия (тогава ГХП „Св.Св. Кирил и Методий“) в град Пловдив, когато за пръв път го срещам през 2016 година. Впоследствие станах негова учителка по дисциплината Философия в последната му година в гимназията, като личните ми впечатления от този период са за едно тихо, спокойно, възпитано, стоящо на първия чин момче. Покрай общуването ми с него и съучениците му в часовете научих, че се определя като ютубър⁷, инфлуенсър⁸ и артист⁹, но каналът му в платформата YouTube, СНОКО, не предизвика в онзи момент у мен зрителски интерес, тъй като съдържанието му (тогава) се състоеше най-вече от опити за създаване на gaming¹⁰ видеа. Приятелството ни във Фейсбук датира от май 2016 г. От позицията си на учител на Стоян знам, че той е родом от град Пловдив, а след завършване на средното си образование се мести в град София, където понастоящем работи, живее и учи кинорежисура в Нов български университет. Контакт с него след напускането му на град Пловдив поддържах от време на време, като той се състоеше от спорадично разменяне на съобщения в Месинджър¹¹. Те зачестиха след промяната на съдържанието на YouTube канала му през 2019 г., която предизвика моя искрен интерес, и станаха регулярни след началото на 2021 г., когато се свързах с него с молба да го включа в антроположкото си изследване, която той прие с охота.

ЗА ТЕБЕ¹²

След първоначалното преодоляване на ролите учител-ученик, с които бях свикнала да определям взаимоотношенията си с него, аз започнах да наблюдавам социалните му мрежи с друго око (често и с по две). Вследствие на това забелязах основните интереси, които намират отражение както в многобройните му снимки, постове и сторита, така и във видеата му: музика, кино¹³, психология и философия¹⁴.

Интересът на Стоян към музиката се проявява в музикалните му проекти, събрани

⁵ Видео в YouTube канала СНОКО със същото заглавие: <https://www.youtube.com/watch?v=f45HVqItk4Y>

⁶ Използва псевдонима си най-вече изписан на латиница (Choko; СНОКО), но понякога и на кирилица (Чоко; ЧОКО).

⁷ В началото на познанството ни.

⁸ В последствие.

⁹ В социалните мрежи Фейсбук и Инстаграм.

¹⁰ Предавани в YouTube Gaming: <https://www.youtube.com/GAMING>

¹¹ Чат платформата на Фейсбук.

¹² Песен в YouTube канала СНОКО със същото заглавие: <https://www.youtube.com/watch?v=eBMNdiG2hRs>

¹³ В част от описанието на Фейсбук профила Стоян Вълков (Choko): „Cinema is in my soul” - “Киното е в душата ми“ (превод на автора).

¹⁴ Посочени като интереси във видеото <https://www.youtube.com/watch?v=f45HVqItk4Y>, последно посетен на 15.12.2021.

в плейлист, носещ името “Choko Music Videos” в канала му в YouTube. Те са 14 (към 14.12.2021 г.) на брой. В едно от интервютата ми с него на въпрос за интереса му в тази област той сподели: *“Музикалната ми кариера, ако може да се нарече изобщо такава, тръгна на шега и никога не е била, за да изкарвам пари. Правя музика, защото тя ми позволява да се изразявам по такъв начин, по който не мога да го направя с друго нещо”*¹⁵. Във видеото “Никога не сте чували историята на Choko” той споделя за първата си инициатива в музиката: *„...аз постоянно търсих промяната и един ден попитах моя приятел Васето*¹⁶ *защо да не вземем да пробваме да направим една песен. Той реагира с насмешка като беше ясно, че и двамата сме музикални инвалиди.”*¹⁷ От същото видео разбирам, че е свирил на класическа китара като дете – умение, което е развил с лекота, което е дало тласък на любовта му към музиката и което му помага да се свързва с хората. Песните на Чоко *“...са вдъхновени от истински случки, чувства и емоции. Старал съм се всяка да е различна и да носи своята собствена енергия, затова няма еднакви. Има бавни, бързи с повече пеене, с по-малко чисто с цел експеримент”*¹⁸.

ТОНИ МОНТАНА¹⁹

Филмите са обект на жив интерес от страна на Стоян от дете. При многобройните ни разговори той неведнъж наблегна на това, че иска да участва в свой собствен филм – и като режисьор, и като актьор в главната роля:

*...това е моята любов в живота. Някой ден, ако съм на 80 и стоя на някоя пейка, ще съжалявам, ако поне не съм се пробвал да направя пълнометражен филм. От малък обожавам да гледам филми и до ден днешен минимум веднъж в седмицата ходя на кино. Харесва ми това, че можеш да създадеш цял свят*²⁰.

В описанието на фейсбук профила му виждам, че се самоопределя като *Artist/Filmmaker*²¹ и голям привърженик на Батман²², а в Инстаграм – само като *Artist*²³. Когато го интервюирам, обаче, се определя като *„човек, който създава съдържание“* и като инфлуенсър, но само в случай, че *„става въпрос за влияние и отговорност“*²⁴.

¹⁵ Лично интервю със Стоян Вълков (18.09.2021).

¹⁶ Друг ютубър и добър приятел на Стоян с псевдоним Pícrukk, с когото имат общи проекти, но по-късно се разделят

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=f45HVqItk4Y> (от 07:43), последно посетено на 15.12.2021

¹⁸ Лично интервю със Стоян Вълков (12.11.2021).

¹⁹ Песен в YouTube канала ЧОКО със същото заглавие:: <https://www.youtube.com/watch?v=VrvFTJLssjM>

²⁰ Лично интервю със Стоян Вълков (03.12.2021).

²¹ Име на профила във Фейсбук: Стоян Вълков (Choko).

²² Оригинално “Huge Batman supporter”.

²³ Име на профила в Инстаграм: @justchokoofficial

²⁴ В курсив използвам негови думи от лично интервю (02.02.2021).

С ТВОИТЕ ИМЕНА²⁵

Псевдонимът Choko, който Стоян използва, идва, по негови думи, като съкратена версия от скайп-името²⁶ на негов приятел от детството, на когото Стоян много искал да подражава, но погрешка объркал името²⁷ и така се оказал с псевдоним (Chokaparlqka HD), който използвал дълго време. С него се представя и в описанието на второто качено видео в канала си в YouTube: „Един палец нагоре няма да е зле, ако ви е харесало и искате да виждате още клипове на Chokaparlqka*“²⁸. В течение на разговорите си с него научих, че по-късно, когато е подготвял първия си музикален проект „Черешка“²⁹, Chokaparlqka HD му се е видяло твърде дълго наименование и решил, че е необходимо да го съкрати. Така в крайна сметка се наложил псевдонимът Choko като знаков за последователите му – в описанието на канала си той се представя именно с тази втора, съкратена версия: „Здравейте, аз съм Choko и добре дошли в канала ми!“³⁰ През 2018 г. Стоян създава втори YouTube канал, като го кръщава със собственото си име³¹. В него иска да измести фокуса на дейността си, за което свидетелства описанието му: „Здравейте, истински съм благодарен, че мога да споделям нещата, които ме вълнуват и интересуват с вас по такъв начин. Това е нов етап за мен, сигурен съм, че ще забележите промяната. От тук нататък това ще е моят канал за видеата, които обичате да гледате“³². Въпреки желанието му, обаче, този втори канал събира около 81 хиляди абонати и значително по-малко показвания – 3 712 872³³, в сравнение с основния му канал.

МИЛИОНИ³⁴

Трибуната на Стоян, благодарение на която той има възможност да търси и изследва себе си, като показва на своите последователи какво прави по пътя към самоусъвършенстването³⁵, е най-вече каналът му в YouTube – СНОКО, за който вече споменах. Създаден е на 08.08.2011 г. и се състои от 900 клипа до момента, като към

²⁵ Песен в YouTube канала СНОКО със същото заглавие: https://www.youtube.com/watch?v=OI_TKBleGnY

²⁶ Потребителско име в платформата Skype.

²⁷ Оригинаалното потребителско име на приятеля му било Chokoparlqka HD, а Стоян заменил второто „о“ с „а“.

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=aTMhuxQzbeU>, последно посетено на 15.12.2021

²⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=Qmne4JYRnf4>

³⁰ <https://www.youtube.com/c/ChokaparlqkaHD/about>, последно посетен на 15.12.2021

³¹ Име на канала: Stoyan Valkov; <https://www.youtube.com/c/StoyanValkov>

³² <https://www.youtube.com/c/StoyanValkov/about>, последно посетен на 15.12.2021

³³ Източник: <https://www.youtube.com/c/StoyanValkov/about> последно посетен на 15.12.2021

³⁴ Песен в YouTube канала СНОКО със същото заглавие: <https://www.youtube.com/watch?v=Z-kKJgHSM1Y>

³⁵ Преразказвам думи на Стоян от лично интервю (12.11.2021)

днешна дата абонирали се за него са 308 000, а броят на показванията на клиповете му е 52 831 389.

Тези цифри са достатъчни за мен да мотивирам накратко идеята си да разгледам именно Choko като изследователски случай. Той, според мен, е в състояние да хвърли светлина върху иначе трудно доловимите биографични стратегии и практики, които често плътно се преплитат се с маркетинговите в съдържанието на младежите инфлуенсъри и в крайна сметка остават в сянка. Първоначално целта на канала е да забавлява аудиторията чрез съпреживяване на емоциите от играенето на игри на живо. В интервю за телевизионното предаване „Мармалад“ по bTV Стоян споделя, че като малък мечтае да стане футболист³⁶. Постепенно в съдържанието му настъпва промяна, която се дължи на една Новогодишна нощ с негови приятели от Шумен, които му представили Академия Когиталност. И понеже не съм запозната с нея, още когато той я спомена за първи път, аз отворих официалния уебсайт и прочетох, че това е „живототрансформираща... програма, която практически променя всичко онова, което до този миг си мислил за необяснимо, непостижимо или невъзможно“³⁷. Впоследствие разбрах, че организират и семинари, на които Стоян среща своя *учител*³⁸, а видеата в канала му придобиват съвсем друг облик – от начина на заснемане, през музиката и сценария, до техниката на говора. В тази връзка откроявам няколко поредици видеа, между които: „Никога не сте чували историята на“, „Скритата реалност“, „It’s a new day“, „Мъдрости от вековете“³⁹. За да опитам да им направя кратък анализ, аз изгледах (почти) всички гореспоменати в рамките на четири последователни дни.

В първата поредица ми прави впечатление, че авторът разказва за живота на известни личности. Стоян мотивира идеята си да създава точно такова съдържание като обяснява⁴⁰, че такава подробна информация за живота на известни личности във формата на видеа е виждал само в клипове на „чуждоезични“ автори, което ги прави „недостъпни“ за голяма част от говорещата единствено български език аудитория. Както сам споделя⁴¹, посредством видеата му, човек може да спести време, като за 15-20 минути разбере това, което иначе би му отнело два-три часа.

Във втората поредица, както насочва и самото заглавие, Стоян разкрива „скритата“ действителност, изпълнена с феномени, които убягват на

³⁶ Виж <https://www.btv.bg/video/shows/marmalad/videos/ja-kazhi-na-tija-hora-s-aleksandra-tjurkmen-i-stojan-vaikov-choko.html> (от 06:42), последно посетено на 15.12.2021.

³⁷ Източник: <https://akademia.kogitalnost.com/>, последно посетен на 15.12.2021.

³⁸ Така нарича ръководителя на семинарите.

³⁹ Тази поредица е сравнително скорошна и не съм имала възможност да я изследвам обстойно, за това ще я оставя настрана.

⁴⁰ Пак там (от 06:50).

⁴¹ Пак там (от 06:57).

„непрогледналите“⁴². Мотивацията му да прави такова съдържание ми беше разкрита постепенно, най-вече при едно наше пътуване, за което разказвам няколко реда по-долу. Според него, пътуването му към друга реалност започнало, когато бил още в началото на гимназиалните си години и на една училищна екскурзия негов приятел му подарил книга, която се превърнала в неговата любима – „Пътят на мирния войн“ на Дан Милман⁴³. Много се впечатлил от написаното и когато години по-късно започнал да посещава семинари на Академия Когиталност, това, което научил там, допълнило вече оживения му интерес към сферата на *менталността*⁴⁴ и утвърдило „пътя“ на съдържанието му.

В третата поредица разгледах видеа, в които Стоян споделя императивно мислите си за *Живота, Вселената и всичко останало*⁴⁵. Спускайки се във фунията от повелителни напътствия с главни букви като: „НАУЧЕТЕ СЕ ДА БЪДЕТЕ РАЗЛИЧНИ!“⁴⁶, „СПРЕТЕ ДА СИ МИСЛИТЕ, ЧЕ ЗНАЕТЕ ВСИЧКО!“⁴⁷, „ВНИМАВАЙТЕ КАКВИ ДУМИ ИЗПОЛЗВАТЕ!“⁴⁸, „ЦЕНЕТЕ СЕБЕ СИ!“⁴⁹, „СПРЕТЕ ДА СИ ГУБИТЕ ВРЕМЕТО!“⁵⁰ (и други), започнах да се чудя кой от нас беше учителят и кой – ученикът. Тогава го потърсих отново с предложение за пътуване до скално-култовия комплекс „Глухите камъни“ в Източните Родопи – хем да споделим преживяване, хем да прекарам повече време с него. Той се съгласи на мига.

ДИШАЙ⁵¹

Пътуването ми със Стоян е част от теренната ми работа, осъществена на 15.05.2021 г. С помощта на кратък наратив бих искала да опиша първото си съприкосновение с част от процеса на създаване на съдържание от Стоян и поместването

⁴²Така Стоян нарича често в разговорите ни представителите на човешкия род, непосещаващи семинарите на Академия Когиталност.

⁴³ Която ми препоръча да прочета на всяка цена, защото, по негови думи, ще промени мирогледа ми. От постове му в социалните мрежи забелязах, че я препоръчва и на последователите си тогава, когато е помолен за препоръка.

⁴⁴ Термин, използван от Стоян. Източник: лични бележки (15.05.2021 г.).

⁴⁵ Всички прилики с „Пътеводител на галактическия стопаджия“ не са случайни.

⁴⁶https://www.youtube.com/watch?v=jX_s4XHsY&list=PLpU5HURijguoBfi0APOL4NKXAzRtflD2&index=1
2 Последно посетено на 15.12.2021

⁴⁷<https://www.youtube.com/watch?v=xaP3HIFfXRc&list=PLpU5HURijguoBfi0APOL4NKXAzRtflD2&index=11>
11 Последно посетено на 15.12.2021

⁴⁸https://www.youtube.com/watch?v=cZIPSWY_kKA&list=PLpU5HURijguoBfi0APOL4NKXAzRtflD2&index=6
=6 Последно посетено на 15.12.2021

⁴⁹<https://www.youtube.com/watch?v=A0CZu82nqI&list=PLpU5HURijguoBfi0APOL4NKXAzRtflD2&index=9>
Последно посетено на 15.12.2021

⁵⁰<https://www.youtube.com/watch?v=1xQ7eVXf59g&list=PLpU5HURijguoBfi0APOL4NKXAzRtflD2&index=3>
=3 Последно посетено на 15.12.2021

⁵¹ Песен в YouTube канала ЧОКО със същото заглавие: https://www.youtube.com/watch?v=s_rQ7RigTy0

на биографични практики в него. Описанието е основно чрез лични впечатления, тъй като локалните условия невинаги позволяваха да използвам техника за запис и да си водя подробни записки на разговорите ни. Дестинацията предложих аз, а той държеше да се придвижваме с неговата кола и да шофира лично, за което нямах нищо против, тъй като това щеше да ми даде възможност да се съсредоточа върху разговорите.

Беше ранна съботна утрин в средата на май, когато потеглихме от град Пловдив към Малко Градище, като маршрутът ни бе предначертан от Google maps. По пътя говорихме първо за времето и изгрева, след това за общи спомени, които преминаха в разкази за случки от неговото детство. В Любимец объркахме пътя, но с помощта на указания от местни хора излязохме на финалната отсечка, където Стоян предложи да изключим навигацията и „да се впуснем в приключението“⁵². Тъй като вече наближавахме, а и бях забелязала указателна табела преди минути и знаех, че сме на прав път, се съгласих, преструвайки се, че не съм съвсем наясно с пътя, за да бъде усещането за „приключението“ по-автентично. Стоян беше увеличил музиката, подбрана лично от него за слушане по пътя, и припяваше.

Десетина минути по-късно вече паркирахме колата на отбивката от главния път, от която тръгваше горският такъв за Глухите камъни. Слязохме, взехме багажа, който всеки си бе приготвил⁵³ и тръгнахме. По пътя нямаше никого и това ни даде възможност да говорим и да се смеем на висок глас. Докато вървахме аз разпитвах Стоян за видеата му в YouTube, а той ми разказа за мотивацията си да започне поредицата „Скритата реалност“, за която писах по-горе в този текст. Неусетно стигнахме до трапецовидните ниши и, по стар обичай на естеството на познанството ни, аз изнесох кратка импровизирана беседа с информация за скално-култовия комплекс, която си бях нахвърляла предварително, докато Стоян снимаше наоколо, без да ме слуша особено.

Минахме по всички пътеки така, както указваха табелите и след около час разглеждане и снимки най-накрая седнахме да си починем на мястото с най-добър изглед. Други хора също бяха предпочели да отдъхнат там, но скоро след като пристигнахме, останахме само двамата. Тогава Стоян ме попита дали искам да медитираме заедно. Дотогава не бях медитирала, но знаех от видеата му и от разговорите ни, че това е нещо, което практикува редовно. Съгласих се. Следвайки неговите инструкции, послушно седнах, кръстосах крака, затворих очи и поставих ръцете си така, сякаш държа въображаема топка. По негови думи трябваше да усетя топлина. Повтаряше ми: „*Дишай. Не забравяй да дишаш дълбоко*“⁵⁴. Останахме така в продължение на няколко минути и след това упражнението приключи. Не знам дали от медитацията или от хубавото време,

⁵² Лични бележки (15.05.2021).

⁵³ И двамата бяхме с по една раница: моята с храна за двама ни и резервен чифт чорапи, а неговата – с вода, фотоапарат и стойка за фотоапарата.

⁵⁴ Лични бележки (15.05.2021).

гледката и храната, но се почувствах ободрена.

Извадих телефона си, за да заснема видео на околностите, в което се вижда и той самият, а аз шеговито коментирам: „Ето, дами и господа, виждате Чоко в естествената му среда – на ръба на една скала“⁵⁵. В резултат на тази моя закачка той ми подаде своя професионален фотоапарат и предложи да направим няколко кадъра – аз да снимам, а той да бъде сниман. Разясни ми накратко как да работя с техниката и снимачният процес започна. Видеата, които снимахме, бяха без звук, а той гледаше пейзажа, усмихваше се, качваше се или слизаше по стълбите, издълбани в скалата, сочеше съседните върхове или просто гледаше продължително право в обектива. През известно време идваше до мен, преглеждаше записите и ми даваше допълнителни напътствия как да снимам. Накрая, когато и двамата се уморихме, той заключи, че кадрите „стават“ и може да ги използва в бъдещо видео.

Докато вървахме обратно към колата, аз го разпитвах за практикуването му на медитация, а той ми разясняваше, че е започнал „*преди години*“⁵⁶, че това е важна част от неговата ежедневна рутина, че много от последователите му се интересуват от това и обмисля да направи още едно⁵⁷ видео по темата. Такова видео действително се появява няколко месеца по-късно⁵⁸ със заглавие „Дълбока Медитация за Спокойствие и Освобождаване на Ума (за всеки)“ и описание: „Направих специална адаптирана медитация за всеки един от вас, който ме помоли и както добре знаете, аз си държа на думата.“⁵⁹ За това свое съдържание той пише, че е „за вас, за тези които им е любопитно. За тези, които искат да излезнат от зоната си на комфорт и да се потопят в необятното.“⁶⁰

Времето, което прекарах със Стоян, разговорите и интервютата, които записах ми помогнаха да видя как в съдържанието си онлайн той влага това, което е близо до самия него. И го прави така, че успява да ангажира аудиторията си с неща, които са му интересни. Това е, което го прави „влиятел“ – човек, който има определена способност да влияе на другите. В ежедневието си бихме могли да определим инфлуенсъра като родител, който оформя поведението на дете, или дизайнер, който определя модните тенденции, или човек, влияещ върху религиозното мислене на религиозните групи. До преди време например университетските преподаватели и лекарите се смятаха за влиятелни. В момента обаче известни личности, блогъри, хора, познати от социалните медии, най-вече се считат за влиятелни (Brown, Fiorella 2013). Неразделна част от успеха

⁵⁵ Видео от личен архив (15.05.2021).

⁵⁶ Лични бележки (15.05.2021).

⁵⁷ Първото видео на Стоян на тема медитация е „НИКОГА НЕ СТЕ ЧУВАЛИ ТОВА ЗА МЕДИТАЦИЯТА И ТРЕТОТО ОКО!“: <https://www.youtube.com/watch?v=nyelpH9n4>, качено на 07.11.2019г. с 178 387 показвания (към 15.12.2021).

⁵⁸ Качено на 07.10.2021 г.

⁵⁹ Източник: https://www.youtube.com/watch?v=_QwmsVBF9Vc последно посетен на 15.12.2021.

⁶⁰ Пак там.

на инфлуенсърите е способността им да създават съдържание, често базирано на лични истории, поднесено по забавен и приятен или приковаващ вниманието начин. Автентичността играе ключова роля – вплитането на практики, използвани в ежедневието, споделянето на лични преживявания и интереси кара потребителите да виждат инфлуенсър не като често срещан вид реклама, а по-скоро като приятел, на когото се доверяват и препоръчват.

Човекът е социално животно, посочва Аристотел, т.е. има потребност от общуване с останалите. По какъв начин се осъществява тази комуникация е въпрос на налични средства и способности. В полето на антропологията всички човешки същества са еднакво принадлежащи към културата: те са продукти на обективизация. Тук не съществува такова нещо като чиста човешка непосредственост; взаимодействието лице в лице *де факто* е също толкова културно обусловено, колкото и дигитално медираната комуникация, тъй като да бъдеш човек е както културна, така и нормативна концепция. Самата представа за това, какво означава да бъдеш човек е определяща за разбирането и ситуирането на технологията в ежедневието, а не обратното. Технологията, от своя страна, е средство за общуване, което предлага нови и нови възможности за себеизразяване. Инфлуенсърите разбират това. И дори и посоката на дейността им или съдържанието, което създават да се променят постоянно, то има едно нещо, което остава константа и в настоящата статия се разглежда именно това: лидерите на мнение разкриват частица от себе си, от своя живот, в това, което правят, в начина, по който общуват със своята аудитория. Защото в края на деня инфлуенсърите са хора като всички останали – със своите стремежи, мечти, интереси, страхове и притеснения; продукт на своето време и биография.

Библиография

Левинас, Еманюел. 2002. *Другояче от битието, или отвъд същността*. Сонм: София.
[Levinas, Emanuel 2002 *Drugoyache ot bitieto, ili otvad sashtnostta*, Sofia, Sonm,]

Сартр, Жан-Пол. 1999. *Битие и нищо. Опит за феноменологическа онтология*. Т. II. Наука и изкуство: София.
[Sartre, Zhan-Pol 1999 *Bitie i nishto. Opit za fenomenologicheska ontologia*, t. II, Sofia, Nauka i izkustvo]

Христова, Теодора. 2017. Изграждане и управление на идентичност в онлайн социалните мрежи. *Eastern Academic Journal*. Issue 1 (March), pp. 23-41. [Hristova, Teodora 2017 *IZGRAZHDANE I UPRAVLENIE NA IDENTIC. HNOT V ONLAYN SOTSIALNITE MREZHI*, V: Eastern Academic Journal. Issue 1, 23-41, March]

Boyd, Danah m., Ellison, Nicole B. 2007 Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship, *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 13, Issue 1, Pages 210–230, <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>

Brown, Danny, Fiorella, Sam 2013 *Influence marketing: How to create, manage, and measure brand influencers in social media marketing*, Indianapolis, Que Biz-Tech.

Freberg, Karen & Graham, Kristin & Mcgaughey, Karen & Freberg, Laura 2011 Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality, *Fuel and Energy Abstracts*. <https://doi.org/37.90-92.10.1016/j.pubrev.2010.11.001>.

Hohendahl, Peter, and Patricia Russian 1974 Jürgen Habermas: ‘The Public Sphere’ (1964). *New German Critique*, no. 3: 45–48, <https://doi.org/10.2307/487736>.

Mead, George Herbert 1934 *Mind, self and society*. Vol. 111. University of Chicago Press.: Chicago

Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman, and Xinyuan Wang 2016 *Does Social Media Make People Happier?*, In: *How the World Changed Social Media*, London: UCL Press, 193-294 <https://doi.org/10.2307/j.ctt1g69z35.20>.

Miller, Daniel. 2020 *Social Networking Sites* <https://doi.org/10.4324/9781003085201-10>.

Leihan Zhang, Jichang Zhao, Ke Xu 2016 Who creates Trends in Online Social Media: The Crowd or Opinion Leaders?, In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 21, Issue 1, 1 January 2016, Pages 1–16, <https://doi.org/10.1111/jcc4.12145>

Roman Yavich & Nitza Davidovitch & Zeev Frenkel 2019 *Social Media and Loneliness – Forever connected?*, *Higher Education Studies*, Canadian Center of Science and Education, vol. 9(2), pages 10-21, June

Veluchamy, Ramar 2021 *TO STUDY THE IMPACT OF YOUTUBE TECH INFLUENCERS ON THE CONSUMER* In: *UGC Care Journal*, Vol-44 No.-01(XIII), 173-180 https://www.researchgate.net/publication/353604786_TO_STUDY_THE_IMPACT_OF_YOUTUBE_TECH_INFLUENCERS_ON_THE_CONSUMER_DR_RAMAR_VELUCHAMY

Weiser, Eric 2002 *The Functions of Internet Use and Their Social and Psychological Consequences*. *Cyberpsychology & behavior : the impact of the Internet, multimedia and virtual reality on behavior and society*. <https://doi.org/4.723-43>. 10.1089/109493101753376678.

Žák, Štefan & Hasprová, Mária 2021 *The Impact of Opinion Leaders on the Consumer Behaviour in the Global Digital Environment*, *SHS Web of Conferences*. <https://doi.org/92.06043.10.1051/shsconf/20219206043>.

ОБРАЗИ НА ГРАД ПЛОВДИВ – ВЪЗНИКВАНЕ И УПОТРЕБИ¹

Васил Караджов, асистент в Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките

Резюме: Настоящата статия представя няколко от изявените образи на град Пловдив, формирани от исторически, географски и икономически фактори. Разглежда се тяхната роля както за развитието на самия град, така и за възникването на негови популярни и разпознаваеми образи. Пловдив – древен и вечен, Градът на седемте тепета и Индустриален център на България, намират своите употреби в градски политики, в ежедневието на хората и в създаването на положителен имидж на града.

Ключови думи: *град, образи на града, Пловдив*

Abstract: This article presents several of the prominent images of the city of Plovdiv, formed by historical, geographical and economic factors. Their role is considered both for the development of the city itself and for the emergence of its popular and recognizable images. Plovdiv – ancient and eternal, the City of the Seven Hills and the Industrial Center of Bulgaria, find their uses in urban policies, in people's daily lives and in creating a positive image of the city.

Key words: *city, images of the city, Plovdiv*

Градът е обект на изследване на различни социални и хуманитарни научни дисциплини: история, културология, антропология, социология, културна география, психология, политически науки и други. Всяка една от тях изпробва собствени подходи към градската проблематика, разглеждайки града като среда на местообитания, жизнено пространство и социални взаимодействия. Взаимодействията на човека с градското пространство водят до възприемане на външния вид, оформен както от ландшафт и архитектура, така и от емоционалната атмосфера, създадена от културната градска среда. При това за повечето хора процесът на взаимодействие с града е неосъзнат, както са неосъзнати и образите, породени от този процес. Като резултат от взаимните връзки се получава формирането на една многослойна и разнообразна

¹ Подготовката на този текст е осъществена с финансовата подкрепа на Национална програма „Млади учени и постдокторанти“, приета с РМС 5777/17.08.2018 г., в която участва авторът.

система от градски образи, съставена от понякога на пръв поглед несвързани множества от индивидуални и колективни образи на града. Те обаче могат да се допълват или да си противоречат, но представляват един феномен, който може да се разглежда като културен и градски капитал, който добре проучен и управляван може да подобри градските политики. Ключови се оказват въпросите дали тези субективни и многоаспектни образи на града могат да намерят пресечни точки като се обединят в система, как те могат да се включат в целенасочена концепция за имиджа на градовете и каква може да бъде методиката за тяхното идентифициране, изучаване и употреби.

Понятието образ активно се използва в различни области на знанието, заради своя теоретичен и емпиричен принос в изучаването на различни природни, социални и културни явления на реалността. Понятието е често срещано във философията и психологията, активно се използва в изобразително изкуство, литература, фотография, архитектура, като се е превърнало в сложен и многостранен феномен и интердисциплинарно понятие. То има няколко и различни значения. Под образ може да се разбира зрително впечатление или външен вид, изображение, представа за нещо, обобщено представяне на действителността, характер, езиково изграждане (Буров 2001:541). Общото на всички тези значения се състои в това, че образът е начин на взаимодействие на човека със заобикалящия го свят, посредник между външната реалност и човешкото съзнание. Образът винаги се основава на реални явления, обекти или събития. Той не съществува самоцелно, а е изображение на нещо – човек, случка или пространство. Образът отразява действителността, но това може да се случи по различен начин по отношение на две сфери: реална действителност и процес на мислене. Всяка от тях предполага различен подход в използването на категорията образ. В първия случай на образа може да се гледа като част от реалната действителност, визуално представяне на външния вид на някого или на нещо. Образът е зрително впечатление, подобие на нещо, негово изображение, огледално изобразяване, изглед, облик, лице, външен вид. Във втория случай образът е резултат на когнитивен процес, свързан с представата за нещо конкретно, което дори може да отсъства от зрителното поле, отразено в съзнанието на отделен човек или група от хора. Образът зависи от начина, по който различните хора виждат света около себе си, възприемат заобикалящата ги среда, способността им да създават мисловни представи, техния интелект, култура, социална среда, стереотипи. Образът може да се разбира като ментален образ, мнение, представа, имидж, репутация, художествен образ. Двата

подхода могат да доведат и до две различни категории на **Образа като отражение** и **Образа като представа**. В първия случай образът се мисли като нещо визуално и много често се свързва с фотографията. В други случаи, те са резултат на конструирана ментална структура. Според историкът на изкуството Ханс Белтинг, „образите са едновременно извън и вътре в нас, те се пораждат и възприемат чрез телата и различни посредници в конкретния свят, в който се намираме. Те не *съществуват* самостоятелно, а *стават*, те *се случват*” (Белтинг 2016).

Когато се говори за образи на град, също може да се подходи по този начин. В първия случай, когато се разглежда градът като резултат на архитектура, планиране и градоустройство, той съществува под някаква определена физическа форма, която от своя страна създава и своите отражения. Но градът е постоянно променяща се структура и в него много неща се видоизменят, усъвършенстват или изчезват. Така създадените от тях визуални образи също се променят, но тъй като те имат своето физическо отражение, могат да се запаметят по някакъв начин. Архитектурни планове, карти, схеми на градски системи могат да покажат как изглежда или е изглеждал в минал период даден град. Всеки отделен елемент на града също има своя проектиран образ и погледнат от различни ъгли, произвежда собствена образност. Още повече образи се произвеждат с помощта на фотографията. Под формата на картичка в хиляден тираж, снимка в социалните мрежи на краен градски квартал или пък кадри на един и същ обект в различен час, сезон или исторически период, съществуват безброй много изображения на градовете и показват как те изглеждат. Градът като машина или сложен апарат, съдържащ своите си “болтчета и гайки”, може да се прегледа, преброи, премери; градът като организъм се състои от социум, притежаващ свой ритъм на живот, пулс и дух на мястото. Той може да се разглежда както “инженерно”, така и органично, като за втория подход удобно средство се оказват случващите се градски образи, отразяващи представите на хората. Така в по-широк смисъл, образите на града могат да се мислят като комбинация от негови характеристики, отразени в съзнанието на хората. Те са съставна част и от други сложни и важни понятия като облик, имидж, репутация и бранд на градовете. Имиджът е „образ, който е създаден в обществото за отделен човек, група, институция, държава”², често обработван от професионалисти с цел да предизвика някакво впечатление, мнение, отношение у другите. Изкуствено създаван и усъвършенстван от администрацията, медии и изявени обществени

² Български тълковен речник

личности. Репутацията – това са ценностни убеждения, мнения за региона, развиващи се на базата на факти, личен опит за взаимодействие в обществото в региона.

Репутацията, от друга страна, събира в себе си убеждения, мнения на “определена социална група или на обществото като цяло, по отношение на личностните достойнства или пък недостатъци на някого, тоест за конкретна личност или за група от хора, както и за организации, според определени критерии. Репутацията може да се смята за компонент на идентичността, която се дефинира, която се вижда от другите” (Павлова 2015). Градската репутация се формира от общественото мнение и оценката на хората на базата на личен опит или на друга информация.

В съвременния свят, който се движи от пазарната икономика и конкуренция, градовете, поставени на глобалната карта, все по-силно се нуждаят да покажат най-доброто от себе си, за да се наложат като разпознаваеми, значими и уникални за останалата част от света. Затова помага маркетинга и създаването на градски бранд. „Аналогично на стоките за масово потребление, страните, градовете и регионите също притежават свойствени характеристики (исторически, културни, религиозни, промишлени, туристически, етнографски и пр.). Брандът работи именно с тези особености, оценява силните и слабите им страни, привлекателните им белези, акцентира и развива уникалните свойства и активи, за да презентира региона като забележителен, самобитен и примамлив” (Кабакчиева). При успешна градска маркетингова стратегия, добре работещият бранд може да привлече в града чуждестранни инвестиции, да раздвижи икономиката, да подобри качеството на живот на местните жители и да увеличи самочувствието им, да привлече туристи.

Като част от всеки един от тези елементи, образите на града могат да се разбират като капитал за развитието и усъвършенстването на градовете. Те не са толкова видими с просто око, но е важно да се знае как възникват и как се употребяват след това. Един пример за подобен анализ може да бъде град Пловдив, който има дълга история, интересно разположение, развита култура и динамичен живот – фактори, които формират различни разпознаваеми градски образи.

Пловдив – древен и вечен

Историята е мощен фактор за формиране на градски образи. Благодарение на дългото си съществуване, един от наложените образи на Пловдив е на древен град.

Предпоставките за създаването на този образ са исторически обусловени и подкрепени от хилядолетното му съществуване, което е оставило и до днес своите следи под формата на исторически хроники, археологически обекти, човешка култура и градска памет. Градът под различни форми и обеми съществува и е обитаван по времето на Траките, Римската, Византийската, Латинската, Османската империи, Първа, Втора и Трета Българска държава, Европейския съюз. Важно е да се отбележи, че този образ на древен град има своите основания като реално отразява съществуваща история, подкрепена с доказателства. „Историята на днешния град Пловдив започва някъде в неолита – новокаменната епоха. Тя обхваща един период от около 6000 г.” (Стамов, Ботушарова, Коларова 1960:11). Разбира се за доказването на толкова дълъг период от време от огромно значение са археологическите и епиграфски артефакти. Останките на две тракийски селищни могили – до Филипово и парк Лаута, и две първобитни селища върху хълмовете на Джендем тепе и Небет тепе, дават основание да се смята, че още тогава в територията на съвременния град е имало поселения. По-късно във времената след Новата ера, градът е отбелязван като „най-блестящ град в Тракия”. За това дава основание написаното от античния писател Лукиан през II в. от н.е. „Кълна се в Зевс, Херакле, най-големият и най-красивият от всички! Наистина отдалеч блести красотата му. И една огромна река преминава покрай него, като го докосва съвсем от близо.” (Шаранков 2002). Първият даден пример на археологически обекти доказва древността на града, а вторият на античен литературен текст – неговото величие и значение в миналото. Те са често давано доказателство и активно се използват от институции, медии и туристически организации в популяризирането на образа на Пловдив като древен град не само в България, но и по света, град, който се съизмерва със световноизвестните исторически и туристически градове и дори превъзхожда повечето от тях по древност. Пловдив е един от най-старите градове в Европа. Твърди се, че е съвременник на Троя и Микена, но е по-древен от Рим, Атина и Константинопол.³

От всеки от тези периоди в историческите хроники са запазени различни имена на града. Те са свидетелство за промените в историческите епохи и народите населяващи и владеещи територията. Смяната на епохите е водило и до смяна на името на града. Старите имена на Пловдив са важна част от представите за хилядолетна история и един от неговите маркери на древност. Смята се, че първото му познато име е Кендрисос, на името на Аполон Кендрисос – главно божество по време на римската епоха, почитано

³ Може да се прочете в раздел история на официалния сайт на Община Пловдив

най-вече като всевиждащ бог на слънцето, предсказващ бъдещето и покровител на музиката и поезията. Следващото име, което е достигнало до нас е Евмолпия – градът тогава е носил името на тракийския герой Евмолп – владетел, певец и жрец. По-късно траките сменят името му на Одриса, когато градът е главен административен център на Одриското царство. След завладяването му от Филип II Македонски се превръща в града на Филип – Филипополис и носи името на античния пълководец. След като траките отново си връщат града, името се сменя на Пулпудева. Впоследствие, римляните завладяват земите на траките и през 72 г. пр. Хр. градът е наречен Тримонциум – града на трите хълма. Когато Пловдив е присъединен към България, носи името Пловдивъ (или Плъвдив, Пълдин, Плоудин), а като част от Османската империя е наречен Филибе, докато получи сегашното си име Пловдив. Всяка от тези епохи е оставила различни отпечатьци върху града и старите му имена, показващи неговата дълга история и древност, са един от „инструментите”, конструиращи образа на града. Те отдавна са напуснали историческите извори и живеят собствен живот като част от съвременния град под формата на имена на улици, търговски обекти или заведения, а оттам и в ежедневната реч на хората. Например името на римския град Тримонциум носи откритият през 1956 г. емблематичен хотел-ресторант в центъра на Пловдив, който е неизменна част от градската памет и много често намира място в спомените и разказите на неговите жители, дотам, че Тримона е превърнат в маркер на идентичност за Пловдив, за да се стигне до това, което от Списание „Нула 32” наричат скромно „Култура Тримона”, която обединява екзотиката стил Ориент, повехналото градско достолепие, духовете на поети, певци, бунтовници и визионери, характерното небрежно човешко самочувствие „когато си от Пловдив“, личностни навици, групови спомени и ежедневни настроения, неща, които правят Пловдив да е голям. (Гендович 2018:26). Името Филибе е друг емблематичен пример за присъствието на предишни имена на Пловдив в съвременния му живот. Едно от основните изречения на старите пловдивчани, наричащи се понякога и филибелии или филибари, което служи като един вид свидетелство за принадлежност и наличието на „корени” към Пловдив и неговата култура, е „Густо майна Филибето”. Едно от последните появявания на предишни имена в градската тъкан, и то на всички едновременно, е специално поставени табели на входа на Пловдив откъм Асеновградско шосе, като така шофьорите, влизащи в него могат да разберат къде отиват. Друг е въпросът, че те са на малко разстояние една от друга и докато човек се движи с разрешените до 70 км в час, трудно ги прочита. Но това е още един начин древният град да заживее в паметта на съвременния. „Пловдив е

тук от неизброими векове... да влезеш в Пловдив значи да влезеш в историята. Древна и вечна”⁴.

Древността на Пловдив е залегнала и в официално определените символи от администрацията на община Пловдив – знаме, девиз и герб⁵. Девиза на града е „Древен и вечен”, а цветовете комбинации на знамето се опитват да представят града като мирен, свободен и демократичен, мъдър и чист. Гербът от своя страна съдържа конкретни графични символи, представящи историческия образ на Съединението на Княжество България и Източна Румелия, както и географските дадености, съдържащи 7 на брой тепета и река Марица, преминаваща през града.

Популярността на Пловдив като древен град е допълнена през последните години и с първото място в една класация, която му дава титлата „Най-стария жив град на Европа” и престижното шесто място в класацията за най-стари градове в света. Титлата е придобита благодарение на това, че „хората непрекъснато живеят в Пловдив от поне 6000 г. пр.н.е., което прави Пловдив най-старият град в Европа. Из целия Пловдив има археологически останки, които показват, че хората са се заселили в района от над 8000 години.”⁶, а на Небет тепе, един от хълмовете на Пловдив, се намира „най-важното селище от онова време, което е обитавано оттогава”⁷. Класацията е отразена в британските информационни издания Daily Telegraph и The Guardian, а от там през българските медии новината достига и до пловдивчани. Тази титла обединява усилията на пловдивските Ротари клубове в кауза за популяризирането на значимостта и историята на Пловдив.

⁴ кметът на "Тракия" Костадин Димитров при откриването на новите табели. Източник Медиа кафе

⁵ В Наредба за символиката и отличията на Община Пловдив е записано: ”Знамето се изработва като уникат от копринен плат. На светло син фон, символизиращ свобода, мир и демокрация, в средата е разположена бяла лента, символизираща мъдрост и чистота. Върху бялата лента е разположен гербът на Пловдив. Гербът се извезва с копринени конци. Под герба върху жълта лента със зелен цвят се извезва девизът „Древен и вечен“. Гербът на град Пловдив представлява правоъгълен щит. Над щита има елементи от крепостна стена. Щитът е разделен на две части. В първата част е представена сцена, изобразяваща Съединението на България от 1885 г. От ляво на дясно – лъв с корона (Княжество България), лъв без корона (Източна Румелия). Лъвовете държат правоъгълен щит с корона на Обединена България. Във втората част са изобразени седемте хълма и река Марица. Цветовете на герба са: тъмно зелено (тепета, фон на лъвовете и външен контур), тъмно червено (фон на щита на Обединена България), жълто (лъвовете, крепостна стена, фон на тепетата и река Марица, корони), тъмно синьо (река Марица), светло зелено (езици и нокти на лъвовете).

⁶ 10 Oldest Cities in Europe

⁷ The Oldest Cities In Europe

За целта през 2012 г. е регистрирано едноименно сдружение⁸, което има за цел да популяризира в България и извън нейните предели историята и значимостта на Пловдив като най-стария жив град в Европа, да развива духовните му ценности, културата, изкуството, науката и да спомогне за утвърждаването на града като културна столица на Европа. Сдружението инициира и създаването на „Знак на древността”, с който да се отбелязват значимите за пловдивчани исторически обекти, избрани чрез допитване до тях. Но и без специални знаци, древността си остава видима в самия град и неговите исторически забележителности. Достатъчно е човек съвсем свободно да се разходи по Римския форум и античния Одеон или Източната порта, да посети Епископската Голяма базилика на Филипопол или Малката базилика и пловдивските музеи, да присъства на представление на Античния театър и Римския стадион или пък просто да погледа града от високо с бира в ръка върху крепостните стени на Небет тепе, не само да усети тази древност, но и тя да стане част от живота му и дори от ежедневието. Така всичко това се отразява от хората и превръща в част от презентирането на Пловдив. От няколко години се провежда и фестивал със същото име, в който исторически възстановки показват какво се е случвало във всички тези години в града, пресечна точка на различни култури и „земя, богата на история, люлка на цивилизации и място на сражения”⁹.

Древността на Пловдив съвсем естествено върви заедно с неговия образ на вечен град, не само в девиза на града. И както древните римляни вярвали, че независимо какво ще се случи със света или колко империи ще се издигат или паднат, Рим ще продължи да съществува вечно, което дало повод да го нарекат Вечния град, така и пловдивчани смятат своя град за вечен и волно или неволно го сравняват с Рим. Още нещо сближава двата града и това е физическата прилика, която се състои в това, че и двата града са разположени на седем на брой хълма. „Седемхълмието, това балканско копие на Вечния град”¹⁰ макар и да няма този мащаб, не е било столица на света и няма такава голяма роля в световната история както Рим, но се сравнява с него и дори го „превъзхожда” в неговата древност. И докато лесно се намират доказателства, подкрепящи образа на древен Пловдив, то за вечността като аспект на образа на Пловдив са нужни повече усилия за „улавянето” ѝ. Вечността е свързана с времето и

⁸ Сдружение Пловдив най-стария жив град в Европа

⁹ фестивал „Пловдив – древен и вечен: история, етнология, култура и изкуство”

¹⁰ Думи на Златан Златанов от романа Храмови сънища

неговото възприемане от хората. Усещането за времето на пловдивчани сякаш се различава в Пловдив. Дали се дължи на чувството на принадлежност към Вечния град, или е някакъв остатък от Османския Филибе, е трудно да се прецени, но например думата айляк някак естествено е намерила своето място в града, независимо от това дали е чисто пловдивско явление, или е умишлено привнесена дума от софиянци, които завиждат на пловдивчани.

Начинът на протичане на времето в Пловдив вълнува неговите творци, а изкуствоведите могат да открият интерпретацията на пловдивското време в техните произведения. То се съдържа и в техните думи. Един такъв пример на отношение към времето дават думите, че *„Вечните градове, какъвто е Пловдив, имат няколко елемента, които съграждат техния дух. Първият елемент е отношението към времето. Вечният град знае, че светът няма център и затова не бърза към него. И понеже не бърза към центъра, той е помирнен с времето и живее помирнен и със самия себе си. Вечните градове не се интересуват много от това, което минава, защото те знаят, че ще са там и след години и след векове... и ще се сменят и цивилизации, но те са там. И това, което е много характерно за Пловдив е усещането за време...това, което ти дава Пловдив е, че ти печелиш време...Вечните градове дават много времена, те дават време на човека да мисли, време да чувства.”*¹¹ Всички тези исторически обусловени образи, подпомогнати и от целенасочени послания и медийни публикации, особено преди и по време на домакинството на града на инициативата „Европейска столица на културата” през 2019 г., позволяват да се изгради образа на Пловдив като древен град с богата култура.

Градът на седемте тепета

Един от първите фактори, които имат значение за създаването на градовете е географското им разположение. Всеки град е разположен в някаква заобикаляща го природна среда, която има свой собствен специфичен климат, повърхност и пейзаж. Каквато и урбанизирана структура да е построена от хората, тя е заобиколена и се намира в природна среда. Затова разположението му в планина, равнина, на брега на море, на остров, на река или на важна пътна артерия, изиграва съществена роля в това как се строи и изглежда конкретен град. Географията на градовете е основополагаща и за техните образи. Такъв пример е Пловдив, който е физически разположен на, около и

¹¹ Интервю на Александър Секулов в предаването „Панорама” на БНТ, излъчено на 25.01.2019 г.

под съществуващите няколко на брой възвишения, разположени до река Марица. Гледани от далеч, те доминират със своите обеми и височини, като оформят специфичен градски силует преди още да се различи самият град или части от него. Извисявайки се над града, те са неотменна част от градския пейзаж и в основата на популярния образ на град Пловдив като „Градът на седемте тепета“. Пловдив е възникнал около и на своите хълмове – в миналото те служели за естествено укрепление за населението, където и до днес са запазени материални следи от крепости култови сгради и жилища от различни исторически епохи. На три от тях е разположен Стария град –възрожденския градски квартал една от емблемите на Пловдив. Пловдивските тепета освен че са географски образувания, геоложки феномен, природна забележителност, защитени територии и част от градската урбанистична среда, са живи места, в които начинът на живот и културните практики на хората създават специфичната пловдивска атмосфера. „Културните практики не могат да се разглеждат без хората, които ги подготвят и участват в тях и които им придават смисъл и ценност“ (Кръстанова 2004:38). Една от тези културни практики е например навикът на пловдивчани да наричат възвишенията „тепета“ вместо хълмове. Думата *тепе* е останала в града от османския му период, придобила е гражданственост и останала да се употребява и до днес като една от типично пловдивските думи. Официалните наименования на хълмовете като *Младежки хълм*, *Хълм на освободителите* и *Данов хълм* почти не се употребяват и не успяват да изместят разговорните „пловдивски“ имена *Джендем тепе*, *Бунарджика* и *Сахат тепе*. Тепетата са били и си остават онези уникални пловдивски елементи, които определят неговата идентичност. Пловдив е изникнал на и (буквално) от тепетата, като използва за основи парчета от гранит, откъртени от самите тях. Друга специфика на градската култура е твърдението, че тепетата са точно седем на брой, въпреки че не са толкова, и има разнопосочни мнения колко са били в действителност. Това все пак е учудващо, понеже не се касае за някакви дребни геоложки образувания, а за внушителни гранитни възвишения, видими отдалече. Някога градът е бил разположен на три хълма (което подсказва и името Тримонциум), след това докато градът не се разраства достатъчно, Джендем Тепе (от турски адски хълм, далечен хълм) е бил далеч извън града, а в началото на XX в. започва разрушаването на Марково тепе и трансформирането му в градски паваж и блокове за основи на къщите, докато се стигне до пълното му изравняване със земята при строежа на едноименния търговски център. Застроеното Трихълмие пък така се е урбанизирано, че отдавна трудно се различават трите му върха, а за Сахат Тепе не е

съвсем ясно дали с Топлар тепе са едно цяло или отделни. Въпреки че небрежният безпорядък дава като бройка от 3 до 11! на брой¹² тепета и физическият им брой им не е точно седем, това не пречи точно толкова да са изобразени на градския герб, институционализиращ широко изградения образ на Пловдив като „Градът на седемте тепета”, отново доближаващ Пловдив до Рим и неговите седем хълма. Това не е нещо уникално и се случва с още поне 25 световни града¹³, претендиращи за това да са разположени на седем възвишения, изграждайки по този начин една символна конструкция, съдържаща сакрализираната бройка от точно седем естествени природни градски височини. Така градовете се съизмерват с Рим и се опитват да наподобяват неговата свещеност. Медиите също често наричат така града, а самите пловдивчани не пропускат да го споменат, когато разказват за него. Въпреки че не са точно седем тепета в градското пространство, градската памет се видоизменя и създава устойчива градска идентичност на град със седем тепета. Мрежата от материални и нематериални следи на миналото може да има за общностите символично, естетическо, утилитарно или познавателно значение и създава „памет на средата“ (Кръстев 1984:6). В една такава памет на средата участват активно и пловдивските тепета със собствените си уникални физически, географски и природни качества, създаващи специфични човешки възприятия и дават своя принос към изграждането на Пловдивския *Genius loci* или дух на мястото.

Индустриален център Пловдив

За да съществува един град, да се изгражда, развива и привлича хора, са нужни средства. Икономиката е основна движеща сила в градовете, така че си заслужава да се обърне внимание на икономическото положение на един град и образите, които то изгражда. Те са важни за миграциите на хора и капитали. В нея участват различни производствени процеси, пазарни взаимоотношения, политика и професионален статус на населението.

Един от класическите подходи за изследване на града е през неговото взаимодействие с икономиката. Тя е в основата на идеите на Маркс¹⁴, който я смята за основен и определящ фактор в човешкото развитие и развитието на градовете, където водещ е пазара на труда. Социологическата представа на Ландър пък е свързана с града

¹² Статия „Седемте тепета на Пловдив са били 11”

¹³ List of Cities Claimed to Be Built on Seven Hills

¹⁴ Развити в Капиталът

като пазар, който е „пазар, панаир, място за почти безкрайни проучвания и възможности, център за размяна” (Ландър 202:155) като така дава на хората разнообразни преживявания, социални връзки и начин на живот. Икономиката е основополагаща и за пространството на града. Според Лефевр¹⁵ тя заема съществено място в репрезентацията на пространството, което се определя от производствените отношения в града и реда, който те формират. С него се занимават архитекти, урбанисти, инженери и политици, противопоставяйки се на обитаемостта на пространството, създадено от жителите и потребителите на града. В съвременната урбанистика, където се разграничава място (place) и пространство (space), се срещат подхода за производството на пространства. И ако ролята на икономиката трудно се разграничава в създаването на социално пространство, то нейното участие в материално градско пространство е видимо и участва във формирането на инвестиционен образ на градовете, като те се стремят той да е атрактивен и привлекателен за всички икономически субекти и за хората.

В това отношение Пловдив с неговото съвременно индустриално производство е добър пример и последните години инвестициите и целенасочената политика довеждат до силното развитие на индустрията в региона. Предпоставка за това се намира в разположението на града и неговата история. Пловдив е разположен в плодородната Тракийска низина, между Родопите и Стара планина, а през него минава пълноводната река Марица. В Древността градът се намира на римския път Виа Диагоналис, свързващ Рим с Константинопол. Мястото, което представлява един своеобразен кръстопът на Ориента и Европа, се е превърнало в средище за производство, търговия и потребление.

В Пловдив е запазен съществуващият още от Средновековието търговско занаятчийски квартал, който носи името Капана. Възникнал като типична за османските градове чаршия, Капана събира в себе си занаятчийски работилници на различни професионални сдружения-еснафи, дюкяни (пътешественика Е. Челеби при преминаването си през града в 1652 г. съобщава за бройката 880!), складове, безистени и Куршум хан, където се съхранявала стоката и ношували търговците. И сега може да се разбере къде точно са били специализираните производства по запазените имена на улици в Капана – „Железарска“, „Златарска“, „Абаджийска“, „Кожухарска“. Място на

¹⁵ В книгата му Производство на пространство

икономическа дейност в миналото и днес, което „улавя като в капан“ хората. „Капана е бил в различни времена различно изглеждащ по отношение на сградите в него, но винаги там е капан, защото там уличните пространства са специфични, те са уловката за посетителите. А пък как е създаден в дъгата, в конкавата на Хълмовете, към реката, връзката като продължение на най-активната търговска улица, защото търговията оживява градските пространства най-много”¹⁶. Капана продължава и в нашето съвремие да привлича хората да го посетят и да похарчат пари, сега вече като Квартал на творческите индустрии, провокиран и оформен от процесите по кандидатстване, спечелване и реализиране на Пловдив на инициативата Европейска столица на културата. В този случай образът на града се видоизменя от занаятчийска индустрия към творческа индустрия, но икономиката запазва основната си функция в тази градска територия.

Друг ясно разпознаваем образ на индустриален център на България създава Международен панаир Пловдив, който си остава една от емблемите на града. Той продължава дейността на откритото през 1892 г. Първо българско земеделско-промишлено изложение. На него както България представя своите постижения пред света, така и модерният свят демонстрира своите „чудеса”. Пловдив хвърля огромни усилия да осъществи едно събитие, в което да покаже на света своя напредък. То от своя страна пък показва на посетителите какви са достиженията на съвремението и дава тласък на културна и стопанска инициатива. Ето какво въздействие има то върху пловдивчани, според един от нашите съвременници:

„Формиране на градската среда, хората да ти кажа примерно по време на Пловдивското изложение 92-ра година, през 19 век, тогава хората изведнъж са усетили, Европа е влязла в Пловдив. Тя е влязла в Пловдив преди да влезе в София. На това изложение са докарали първите в България електрически крушки. Ходили са да видят реката, тази първенецката река, дали има достатъчно дебит, за да захрани турбина, която да захранва тока за тия крушки, и народът се е качвал по тепетата да гледа града отгоре осветен и те са били в потрес просто. Градът никога не е бил осветяван, той е нямал фенери, всичко е било по налъми, чехли и свеци, и може би тогава за първи път българинът, тоест пловдивчанинът е усетил какво е да си европеец, да си гражданин, и факта да си удостоен ти, твоя град да е удостоен с

¹⁶ В Капана на Пловдив с арх. Антоанета Топалова, епизод от подкаст

тази чест и мисля че самочувствието на пловдивчанина много силно се развива точно след изложението от 1892 година и особено след като след това се е формирал Градския парк. Ти представяш ли си отиваш в Градския парк и знаеш, че тука е било Изложението до вчера....”¹⁷

Освен електрическо осветление, на Изложението се осъществява телефонна връзка със София, за първи път в небето над България летят хора с балона „Ла Франс” на французина Годар, посетителите слушат Едисоновия фонограф. Новостите могат да се открият „не само в каталозите на изложението, представящи различни машини, апарати и изобретения, но също така и в планировката и застрояването на търговските площи, тяхното оформление и декориране, изграждането на нова инфраструктура, имаща за цел не само да улесни посетители и изложители, но и да подобри качеството на живот на местното население” (Ръждавичка 2018). Дълги години *По време на Социализма* и веднага след него Панаира вълнува пловдивчани и посещението му се превръща в истински празник и „прозорец към света” за новостите в техниката, промишлеността и бита. Под различна форма и с различен успех през годините Пловдивския панаир помага за изграждането на образа на Пловдив като един голям значим икономически и индустриален град и днес неговия слоган е „Създаваме нови възможности“, а логото му е стилизирано изображение на земното кълбо, представено като гълъб, символа на мира; изразява стремежа към контакти с бизнеса от целия свят.¹⁸ Панаира е приватизиран, което според участник в управлението му преди това „е една груба грешка на Правителството да приватизира Панаира. От Панаир не се печели, печели държавата, печели икономиката, има косвени печалби, но преки печалби кой знае какви няма. Нито от билетчета ще спечелиш нещо, нито от панаирна площ”¹⁹. Очевидно в частни ръце Панаира не успява да привлече толкова посетители и изложители, а неговата роля за популяризиране на града е намаляла. Но други частни инвестиции продължават това и работят за изграждането на съвременен индустриален имидж на Пловдив.

Последните години икономическият растеж на Пловдив и региона около него се дължи на създаването на няколко индустриални зони и паркове, обединени под името „Тракия икономическа зона” (ТИЗ), която обединява 6 индустриални зони, 9 общини,

¹⁷ Интервю с Пламен Кочев 2018 г., личен архив

¹⁸ В сайта на Международен панаир Пловдив

¹⁹ Интервю с д-р Личо Обрейков 2018 г., личен архив

два клъстера: „Клъстер проектиране и строителство” и „Клъстер информационни и комуникационни технологии Пловдив”. От старта през 1996 г. досега в ТИЗ са привлечени над 180 инвеститори, половината от които чужди, разкрити са над 35 000 работни места, а инвестициите са над 3 млрд. евро.²⁰ Като част от инвестиционния образ на зоната е наблегнато на стратегическата географска локация. Нещо, което е основополагащо за икономическите дейности на града през цялото му съществуване. В съвременността синтезираните достойнства на разположението могат да звучат така ”на кръстопътя между Азия и Европа, до Северна Африка, Близкия Изток и Русия, първата европейска страна по древния път на коприната, тук минават 3 от 10 паневропейски транспортни коридора (всяка дестинация в Европа може да бъде достигната до 24 часа), ключови международни железопътни артерии, в непосредствена близост до Международно летище Пловдив, интермодален терминал, на 2-8 часа разстояние от основните морски пристанища – Бургас и Варна (България), Солун (Гърция), Текирдаг (Турция) и Русе (на река Дунав).”²¹

В изграждането на образа на индустриален център Пловдив се включват администрация и медии, които предлагат различни варианти като например Инвестиционна дестинация²², Икономическия тигър на България²³ Индустриален лидер²⁴, Процфтяващ технологичен център, втори ИТ и аутсорсинг център²⁵. Тези разнообразни положителни представи, изградени с добре координирано взаимодействие на администрацията и бизнеса за Пловдив, показват, че това е добро място за инвестиции, работа и печелене на средства и е доказателство за успешно провеждана маркетингова политика.

Освен инвестиционна политика, Пловдив развива и своята културна политика, която през последните години беше силно повлияна от процесите, свързани с кандидатстването, спечелването и осъществяването на “Европейска столица на културата” през 2019 г., която издига културата и изкуствата като локален и национален приоритет и е възможност за привличане на международно внимание и запознаване на Европа с местната идентичност. Провеждането на пловдивската

²⁰ В сайта на Българска стопанска камара

²¹ В сайта на Областна администрация Пловдив

²² В сайта на Община Пловдив

²³ Медиапул

²⁴ Пловдив 24

²⁵ Капитал

европейска културна година събра много и различна институционална, творческа и гражданска енергия, привлече посетители и показа както с какво градът се гордее, така и извади на показ неговите проблеми и провокира опити за тяхното решаване. Благодарение на целенасочената работа по рекламирането на Пловдив, още като кандидат за ЕСК през 2013 г, Пловдив с конкретни цели, изградена стратегия, и планирани дейности успя да изгради още един културен образ като Столица на Културата, който се превръща в основен в изграждането на имиджа на града, не само в сферата на културата. „Една от основните комуникационни цели на проекта бе надграждането на имиджа на града, на базата на огромния културен, икономически и социален потенциал. Работейки на национално и международно ниво, използвайки движещата сила, която този мащабен Европейски бранд носи в себе си, ние увеличихме популярността на Пловдив и го позиционирахме като културен, туристически и инвестиционен център.”²⁶ И макар че инициативата се предава на други европейски градове, Пловдив продължава да работи по запазването на този свой образ. Опитът на града, придобит в областта на брендиране на града в сферата на културата, може да се приложи и в други области и да доведе до създаването на цялостна концепция.

Така изградените и изграждащи се образи на град Пловдив, заживяват свой собствен живот и служат за различни цели, на различни социални агенти – администрация, бизнес, медии, гражданско общество. Макар и създавани по различни поводи, през различно време и от различни агенти, те си приличат по едно нещо, всички са обединени от една цел – да привличат внимание към града, основно на външни за него хора, към неговата уникалност с хълмовете и вековна история, порождащи специфична градска култура, или към това, че е благоприятно място за посещения и инвестиции. Тези образи отразяват начина, по който градът желае да покаже себе си на другите, и могат да се обединят в категорията на образи на отражението. Количественото отразяване на Пловдив в останалия свят лесно може да се потърси в различните статистики за броя на туристите, новозаселващите се или в инвестициите. Такива статистики отчитат растеж във всички тези направления през последните години, от което може да се заключи, че вниманието към Пловдив нараства и налаганите образи на града вършат това, за което са предназначени. По друг начин стои въпросът за качествените измерения на тези образи, които могат да се търсят в това, по какъв начин към тях се отнасят самите обитатели на града, и какъв е градът за

²⁶ Маркетингов ефект за имиджа на Пловдив, културата, туризма и инвестициите

пловдивчани в техните представи. До колко ефектът на огледалото е подействал на хората и какви образи за своя град са видели те в него, как тези външно изградени за индивида образи си взаимодействат с неговите вътрешно обусловени, на базата на личния опит с града, индивидуалната култура и собствените възприятия на човека, са въпроси, които чакат своя отговор. Те могат да помогнат и в опита да се разбере защо една не малка част от пловдивчани не разпознаха инициативата ЕСК 2019 като свое събитие, останаха зрители на части от него, вместо да използват уникалния шанс да бъдат дейни участници в едно от най-успешните културни събития не само в Пловдив, а и в България, според редица експерти. Хората са най-голямото богатство на всеки град и трябва да бъдат най-важни за всички градски политики, включително и тези по създаването и промотирането на градската образност. Добавянето към големите градски образи на „малките“ човешки образи, породени от представите на хората за града, ще даде пълнота и дълбочина на градската образност, а с това и ще допринесе за неговото по-ясно разбиране.

Представянето на няколко от разпознаваемите образи на град Пловдив го показва като град с дълга история и богата култура, уникално географско положение, динамичен съвременен град, подходящ за инвестиции и бизнес, град с престиж, привлекателен за туристите и гостите, добро и спокойно място за живот.

Представените примери за конкретния град показват част от механизмите на производство на градски образи. Те могат да възникнат стихийно, създадени несъзнателно от хората, да бъдат резултат на умело планирани стратегии от специалисти или да си останат изследователски конструктори. Макар че тези градски образи-представи не съществуват в материален контекст, те стават самостоятелно явление, което добре проучено води до по-добро познаване на силните и слабите страни на един град, а подходящата им употреба може да допринесе за подобряване на градските политики.

Библиография:

Буров, С., В. Бонджолова, М.Илиева, П.Пехливанова 2001. [Burov, S., V. Bondzholova, M.Ilieva, P.Pehlivanova 2001.]

Съвременен тълковен речник На български с приложения Велико Търново, Габеров [Savremenen talkoven rechnik Na balgarski s prilozheniya Veliko Tarnovo, Gaberov]

Кабакчиева, Д. 2018. *Регионален брандинг* В. SocioBrains Issue 41 [Kabakchieva, D. 2018. Regionalen branding V. SocioBrains Issue 41]

Кръстев, Т. 1985. *Паметта на средата*. сп. Архитектура, бр. ¾ [Krastev, T. 1985. Pаметта на sredata. sp. Arhitektura, br. ¾]

Кръстанова, К. 2004. *Културни практики и конструиране на образите на града В: Български фолклор 1-2*, 38-55 [Krastanova, K. 2004. Kulturni praktiki i konstruirane na obrazite na grada V: Balgarski folklor 1-2, 38-55]

Лефевр, А. 2015. *Производство пространства* Moscow, Strelka Press [Lefevr, A. 2015. Proizvodstvo prostranstva Moscow, Strelka Press]

Личен архив Интервю с д-р Личо Обрейков 2018 г. [Lichen arhiv Intervyu s d-r Licho Obreykov 2018 g.]

Личен архив Интервю с Пламен Кочев 2018г [Lichen arhiv Intervyu s Plamen Kochev 2018g]

Маркс, К. 1979 *Капиталът*. София, Партиздат [Marks, K. 1979 Kapitalat. Sofiya, Partizdat]

Стамов, С., В. Копарова, Л. Ботушарова 1960. *Пловдив - паметници на културата*. Пловдив, ДИ"Христо Г. Данов [Stamov, S., V. Koparova, L. Botusharova 1960. Plovdiv - pametnitsi na kulturata. Plovdiv, DI"Hristo G. Danov]

Шаранков, Н. 2002. *Лукиан, Роби-бегълци* (превод от старогръцки). В Критика и Хуманизъм, кн 13, бр.1/2002, с. 235-244. Sharankov, N. 2002. [Lukian, Robi-begaltsi (prevod ot starogratski). V Kritika i Humanizam, kn 13, br.1/2002, s. 235-244.]

Интернет източници:

Белтинг, Х. 2016. *Образ, посредник, тяло: нов подход към иконологията* В. онлайн списание Пирон, бр. 6 Визуална култура/Визуални изследвания.

<https://piron.culturecenter-su.org/category/vizualna-kultura/> (10.12.2021)

Българска Национална Телевизия, публицистично предаване „Панорама” излъчено на 25.01.2019 г. <https://www.bnt.bg/bg/a/aleksandr-sekulov-vechniyat-grad-znae-che-svettnyamatsentr?fbclid=IwAR1Fhh9fpL5sK1fj1pxn59T8gitGS2MhRoRyneO54jH4YdVG2f-sLGNQyQ> (10.12.2021)

Българска стопанска камара официален сайт <https://www.bia-bg.com/> (10.12.2021)

Български тълковен речник <https://www.t-rechnik.info/> (10.12.2021)

В Капана на Пловдив с арх. Антоанета Топалова, епизод от Подкаст „Да поговорим за Балканите” на ИБЦТ_БАН <https://open.spotify.com/episode/5StYNYTqKthU3NhMTLo1ND> (10.12.2021)

Капитал 20.11.2021

https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/2021/11/20/4274948_biznes_uslugite_i_v_sokotechnologichnite_proizvodstva/ (10.12.2021)

Медианул 20.12.2018 <https://www.mediapool.bg/plovdiv-e-ikonomicheskijat-tigar-na-bulgaria-news287750.html> (10.12.2021)

Маркетингов ефект за имиджа на Пловдив, културата, туризма и инвестициите
Проучване на Общинска фондация Пловдив 2019

<https://plovdiv2019.eu/bg/news/2801%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D0%B8%D0%B8%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B8%D1%8%D0%B5> (10.12.2021)

Медия кафе 21.05.2021 *Табели с имената на Пловдив разказват история*

<https://www.mediacafe.bg/novini/novini-novini/tabeli-s-imenata-na-plovdiv-razkazvat-istoria>
(10.12.2021)

Международен панаир Пловдив официален сайт <https://fair.bg/bg/page/za-nas>
(10.12.2021)

Наредба за символиката и отличията на Община Пловдив

<https://plovdiv.bg/obs/%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%89%D0%B8%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5/%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%8%D0%B0%D0%B8%D0%BE%D1%82%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0/> (10.12.2021)

Областна администрация Пловдив официален сайт
https://pd.government.bg/?page_id=1583 (10.12.2021)

Община Пловдив – официален сайт <https://www.plovdiv.bg/> (10.12.2021)

Павлова 2015 Павлова, Албена *Имидж, репутация, бранд* В. Проблеми на постмодерността Том V, Брой 1, 2015

http://ppm.swu.bg/media/45065/pavlova_a_%20image_reputation_brand.pdf (10.12.2021)

Пловдив 24 20.05.2016 <https://www.plovdiv24.bg/novini/plovdiv/Forbes-Plovdiv-se-razviva-kato-industrialen-lider-v-Bulgariya-641965> (10.12.2021)

Ръждавичка, Ръждавичка Евелина *Първото пловдивско изложение и „чудесата“ на модерния свят* <http://www.bulgic18.com/Science/Eva.htm> (10.12.2021)

Сдружение Пловдив-най стария жив град в Европа

<https://theoldestcityineurope.eu/%d0%b7%d0%b0%d1%81%d0%b4%d1%80%d1%83%d0%b6%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b5%d1%82%d0%be/>

<https://open.spotify.com/episode/5StYNYTqKthU3NhMTLo1ND> (10.12.2021)

Седемте тепета на Пловдив са били 11 PlovdivNow.bg 24.06.2018

<https://plovdivnow.bg/plovdiv/sedemte-tepeta-plovdiv-sa-bili-11-3962> (10.12.2021)

Фестивал „Пловдив - древен и вечен: история, етнология, култура и изкуство”

https://www.facebook.com/%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE2389437081066527/about/?ref=page_internal (10.12.2021)

10 Oldest Cities in Europe <https://www.oldest.org/geography/cities-in-europe> (10.12.2021)

List of Cities Claimed to Be Built on Seven Hills <https://www.listchallenges.com/list-of-cities-claimed-to-be-built-on-seven-hills> (10.12.2021)

The Oldest Cities In Europe www.worldatlas.com/articles/the-oldest-cities-in-europe.html (10.12.2021)

Образователна интеграция и/ или интеграция чрез образование в системата на средното образование.

Теодора Димитрова, докторант към катедра Етнология, Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ с тема на докторска дисертация „Межкултурна рефлексия и интеграция, чрез образование/функционален анализ за периода 2005 – 2016г./“

Резюме: В статията се разглеждат проблемите на интеграцията в системата на средното образование на национално равнище на базата на ситуационен анализ. Изведени са актуални проблеми за технологична интеграция на ученици от уязвими етнически общности и групи. Извършен е SWOT на съществуващите директивни и стратегически документи в периода 2005 -2016г.

МОТИВАЦИЯ

България в качеството си на член на Европейския съюз(ЕС) е ратифицирала целеполагащите декларации и конвенции, които се отнасят до защита правата на човека и правата на детето. Предложените след 2012 година / ЗПУО – МОН -2012г./ реформи в българското образование създават условия на равноправност в обществото.

Равният шанс за училищни условия предполага адекватни психолого- педагогически условия за интеграцията на учениците от уязвими етнически общности и групи за и чрез превенция на ранното отпадане от образователната ни система.

Според А. Гърбачева „интеграцията е идеология и основна тенденция за социалното развитие, единство от социални ценности и норми“¹

Това ни поставя пред дилемата, ако интеграционният процес е идеологическа парадигма, как би могла да се реализира, като процес основаващ се на вътрешните ценности на ученика.т.е - разглежданият субект.

¹ Гърбачева, А., Интеграция като идея, политика и тенденция в образованието -ВТУ 2007 с.49

Ако процесът на интеграция представлява „основна тенденция за социално развитие“ тогава този процес не граничи ли с т.нар. приобщаващо – инклузивно образование.

Според М. Грекова необходимостта от „интеграция на малцинствата/на ромското малцинство“ произтича от безусловния за нея факт, че българското общество е дезинтегрирано, доколкото в него съществуват индивиди, които са изолирани заради своята реална или приписвана групова (етническа) идентичност, придобивана от тях с акта на раждане.²

Етнопедагогическото изследване е посветено на процеса на технологична интеграция на учениците в системата на средното образование у нас. В настоящото изследване предпоставям технологичната интеграция, като рефлексивен двустранен процес на педагогическо взаимодействие в полето на интеркултурното образование³.

МЕТОДОЛОГИЯ

Целта на етнопедагогическото изследване е откриването на причините довели до неравният достъп на учениците от уязвимите групи до некачествено образование и създаване на модел, който да спомогне за равен достъп до качествено образование

Една от задачите на етнопедагогическото изследване е извършването на SWOT на европейски и български нормативни и пожелателни документи свързани с процеса на образователна интеграция на учениците в системата на българското образование.

На следващ етап ще се извърши емпиричен анализ на проведено включено наблюдение, по отношение на образователната интеграция на учениците в България. Анализ на проведени

² Грекова, М. Децата от ромски произход в задължителното средно образование: интегрирани и сегрегирани училища.

³ НАРЕДБА № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование <https://ruo-sofia-grad.com/wp-content/uploads/2019/08/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B1%D0%B0-%E2%84%96-13-%D0%BE%D1%82-21.09.2016-%D0%B3.-%D0%B7%D0%B0-%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B7%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5.pdf>

интервюта с представители на образователни институции, административни и неправителствени организации, които имат отношение към образователната интеграция на учениците от етническите малцинства.

Методологията на етнопедагогическото изследване се основава на рефлексивният подход. Използва се ситуационен анализ, при разглеждането на модели и практики образователна интеграция на ученици в България, в периода 2005 – 2016 година;

СИТУАЦИЯ

В българската образователна система Закона за предучилищното и училищно образование⁴ осигурява правото на всяко дете да посещава образователните институции независимо от неговата етническа и религиозна принадлежност. Учителите трябва да имат индивидуален подход към всеки ученик и да са способни да насочват педагогическото взаимодействие между културно различните групи от ученици, чрез межкултурна рефлексия.

С държавният образователен стандарт на МОН по гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование⁵ е необходимо учителят да стимулира процеса на межкултурна рефлексия и етническа чувствителност.

Стандърът има за цел да изгради автономна и активна личност у всяко дете/ ученик която да разбира и отстоява общочовешките ценности, ценностите на демокрацията и човешките права, участва в гражданския, политическия и социалния живот по отговорен за себе си и за обществото начин. Силните страни на държавният образователен стандарт в частта – интеркултурно образование се изразяват в изграждане на национално самочувствие и умение за самоуважение на субекта – ученика към собствената си култура. За тази цел е необходима да се промени учебната програма, защото тя е остаряла с непрестанно навлизането на нови технологии. Министерството на образованието и науката осигурява транспорт на ромските деца до приемните училища извън ромските квартали; осъществяване на допълнителни атрактивни извънурочни и извънучилищни дейности в областта на интеркултурното образование; дейности за привличане на родителите за

⁴Закона за предучилищното и училищно образование

<https://www.navet.government.bg/bg/media/ZAKON-ZA-PREDUCHILISHTNOTO-I-UCHILISHTNOTO-OBRAZOVANIE.pdf>

⁵ Наредба № 13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование

съмишленици в процеса на обучение на децата им в моно и бикултурна среда; за допълнителна квалификация на водещите учители в подходящи магистърски програми⁶;

Мога да посоча като добър академичен пример магистърската програма на ИФ на СУ „Св. Климент Охридски“, която ще стартира през октомври 2022 г. „Гражданско и интеркултурно образование“- платформа на проект Модерн-А (Проект на МОН по ОП "Наука и образование за интелигентен растеж" на ЕС). Магистърската програма се координира от Историческият факултет.

Съществува и национална програма на МОН за образователни медиатори⁷, без да се изисква и съблюдава съответната професионална квалификация и специализация. Това би довело до отсъствие на устойчивост и автосегреиращи проблеми в процеса на механична интеграция.

Обучението в интеркултурна среда изисква и наличието на подготвени учители, които да имат знанието, квалификацията и уменията да въвлечат и ангажират децата от различни етноси равнозначно в образователния процес, без това да се отразява върху усвояването на знания на индивидуално ниво или да затруднява образователния процес като цяло. Качественото образование е важно не само за учителите, но и за родителите. Учителите трябва да усвоят съвременни форми и техните етнопедагогически технологии на образованието, адекватни на социокултурните ситуации, потребности и ценностни ориентации на ученици.

В процеса на обучение се формират интеркултурни компетентности и споделени граждански ценности, запазвайки своята етнокултурна идентичност и получавайки равни възможности за социална реализация. Образователната интеграция изисква защита правата на децата, недопускане на дискриминация и осигуряване на адекватни предпоставки за социализация и личностно развитие. Недопустими са сегрегация и автосегрегация на учениците от етническите малцинства, както и асимилация против тяхната воля и против волята на техните родители. Насърчава и подпомага межкултурния обмен и съхраняването и развитието на различните културни идентичности.

⁶ <https://e.modern-a.bg/>

⁷ Национална програма „Подкрепа на образователните медиатори и социалните работници“
<https://web.mon.bg/bg/101130>

През 2005 г. е създаден Центърът за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (ЦОИДУЕМ) като самостоятелно звено в рамките на МОН, дейността му е основава на комплекса от стратегически мерки, формиращи политика за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, отразени в Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства и подпомага реализирането на правителствената политика по отношение образователните потребности на децата и учениците от етническите малцинства, имаща за своя рамка Националната програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка 2006-2015 г.⁸.

Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства 2015-2020г.⁹ е насочена към деца, които родители не се самоопределят като българи.

Образователната интеграция от своя страна се стреми да осигури достъпа на тези деца в училище. Самата стратегия има за цел да подобри образованието на тези деца, да спре дискриминацията в училище, да не допусне сегрегация на учениците.

Стратегията за да бъде успешна трябва да изпълнява, няколко направления като:

1. „Осигурява равен достъп до качествено образование за всички деца и ученици;
2. Утвърждаване на интеркултурното образование като неотменна част от процеса на модернизация на българската образователна система;
3. Създаване на предпоставки за успешна социализация на децата и учениците от етническите малцинства;
4. Поощряване на взаимното уважение, разбирателството и сътрудничеството между всички деца и ученици, независимо от етническата им принадлежност.“¹⁰

Основни направления в стратегията са:

1. Пълноценна социализация на деца и ученици от етническите малцинства.

⁸ <https://coiduem.mon.bg/>

⁹ Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015 – 2020)

¹⁰ СТРАТЕГИЯ за образователна интеграция на децата от етнически малцинства /СОИДЕМ/ на ДГ"Калинка" гр. Бургас
<file:///C:/Users/User/Downloads/A5Xi47Gq8luNQ4lAtkD7ks29v67PvDsIIY7PAIHH.pdf>

2. Гарантиране на равен достъп до качествено образование за децата и учениците от етническите малцинства.
3. Утвърждаване на интеркултурното образование като неотменна част от процеса на модернизация на българската образователна система.

Силни страни	Слаби страни	Рискове	Заплахи
➤ Осигуряване на равен достъп до качествено образование за всички деца и ученици; ➤ Утвърждаване на интеркултурното образование като неотменна част от процеса на модернизация на българската образователна система; ➤ Създаване на предпоставки за успешна социализация на децата и учениците от етническите малцинства; ➤ Поощряване на взаимното	➤ Степени на образование при ромите е много по-ниско в сравнение с всички останали етноси; ➤ Минимален успех се постигна и в областта на десегрегираното на детски градини и училищата, в които преобладават ромски деца и ученици в обособени ромски квартали; ➤ Недостатъчното владение на Български език	➤ Недостигна педагогически специалисти, притежаващи компетентности да предават на децата знания и умения за възприемане на етнокултурните различия, преодолявайки негативни стереотипи и културни дистанции; ➤ Изравняване на стартовите позиции на децата от уязвимите малцинствени групи с тези на останалите деца	➤ Различна степен на социална интеграция на отделните етнически малцинства, което намалява възможността за успешна интеграция; ➤ Нисък стандарт на живот, което води до нередовно посещаване на училище; ➤ Изоляцията на децата от малцинствата в отделни детски градини и училища;

уважение, разбирателството и сътрудничеството между всички деца и ученици независим от етническата им принадлежност;	при постъпване в първи клас;		
--	------------------------------------	--	--

„Основната дейност на ЦОИДУЕМ е: 1. Подобряване достъпа до образование и обучение на деца и ученици от етническите малцинства; 2. Включване на деца и ученици от етническите малцинства в ранните фази на образователния процес; 3. Развитие на системата за извънкласни и извънучилищни дейности; 4. Целева работа с изоставащи и застрашени от отпадане деца от етнически малцинства за предотвратяване отпадането им от училище, подобряване на учебните постижения и улесняване преминаването към по-горен клас и образователна степен; 5. Целева работа за връщане на отпаднали ученици от етнически малцинства в училище.“¹¹

Проектите одобрени в периода 2007г. до 2016г. са насочени към обучението на ромските деца са по посока на овладяване на книжовния български език, знания и умения за училищна работа преди постъпване в първи клас, мотивация на родителите от ромската общност за по-активно участие на децата им в предучилищното обучение и по-успешно покриване изискванията за преминаване в по-горен клас. Освен към учениците проектите са насочени към допълнителна квалификация на учителите, работещи в мултикултурна среда, за овладяване на знания за културата, традициите, празниците и обичаите на различните етнически и религиозни малцинства, както и за формиране на положителни нагласи за възприемане другостта на другия. С изпълнението на проектите се излиза от рамките на вътрешно-училищната квалификация и се разширява обема от знания и умения

¹¹ <https://coiduem.mon.bg/2008/04/28/%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%bb%d0%b0%d0%b4-%d0%b7%d0%b0-%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d0%bd%d0%be%d1%81%d1%82%d1%82%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d1%86%d0%be%d0%b8%d0%b4%d1%83%d0%b5%d0%bc-%d0%b7%d0%b0-2007-%d0%b3/>

чрез обмен на идеи и добър педагогически опит. Тук можем да отбележим два успешно осъществили се проекта на катедра“ Етнология“ под ръководството на проф. д-р В. Тепавичаров и гл.ас.д-р В. Коцева¹².

Авторите В.Тепавичеров, И.Колева, П.Груева, В.Коцева изграждат и прилагат модел на социално – педагогически тренинг за етнопедагогическо взаимодействие с родители върху примера на община Етрополе.

В последствие тези етнопедагогически идеи се развиват от И.Илиев, В.Коцева, П.Груева и Кр. Йорданова, К.Ангелов в полето на етнологията.

ДИСКУСИЯ - ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основния проблем в българското образование е ранното напускане на учениците от образователната система. За да се предотврати този етап трябва училищните институции и родители да работят заедно. Всяка една образователна институция създава своя стратегия по която да работи за оставането на децата в училище. Подхода, чрез които може да се осъществят тези стратегии е комуникацията. Контакт между ръководството на училището, преподавателски колектив от една страна и родители на учениците от друга. За ефективна комуникация трябва да са подготвени разнообразни средства за влияние и действие. В последните години се наблюдава използване на медиатори, които да бъдат посредник между училищната институция и родителите. Училищния посредник трябва да спазва етични кодекс на работещите с деца. Защото всяко дете е индивидуално само по себе си. Една от главните задачи на медиатора е да зачита достойнството на всяко семейство, неговата религия, култура, обичаи, език и убеждения, той трябва да зачита начина на отглеждане на детето. Освен медиатора много важна роля играе и класния ръководител в опита да задържи ученика в клас. Класният ръководител трябва да бъде човека, на които може да сподели своите притеснения не само ученика, но и родителя. При тези

¹² „Етнопедагогически модел за работа с родители“. Конкурсна процедура 33.13-2014 – Център за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства – МОН, Приоритет 3. Ефективна работа с родителите на децата и учениците от етническите малцинства за превенция на отпадащите ученици и намаляване броя на безпричинните отсъствия.

Договор № БС-33.13-3/2014 към ЦОИДУЕМ при МОН

Учебното помагало Етнопедагогически модел за работа с родители. Учебно помагало за педагогическо взаимодействие с родители в междуетническа среда Наръчник за родители Съст. В.Коцева

взаимоотношения трябва да бъдат изградени на основата на доверие помежду си. Има много добри практики за връзката класен ръководител – ученик. Трябва да има диалог и по този начин ще може училището да привлече повече ученици и да задържи настоящите си. С диалога се показва на родителя, че ще получава адекватна информация за своето дете и по този начин родителя се доверява на училището.

Всяко дете има право да се обучава независимо от пол, религия и етнос. Родителят и другите лица трябва да полагат грижи за детето. Освен училищната институция и родителят трябва да участва в справянето на проблеми. Училищните мерки се изразяват в създаването на училищния правилник, Етичния кодекс и дейност по мотивация и преодоляването на проблемното поведение. Тази мотивация може да се изрази в обсъждане между ученика и класния ръководител с цел изясняване на възникналия проблем и получаване на подкрепа за разрешаването му. Училището може да използва училищен посредник за разрешаването на конфликта също така може да се използва психолог или педагогически съветник. Също така има важна роля и помощта на съучениците като вариант да мотивират учениците с проблемно поведение. С проблемните ученици трябва да се работи постепенно да се провежда комуникация с тях, за да не се достига до малтретиране и психически тормоз над останалите ученици/ деца. Основните причини за преждевременното напускане на учениците от образователната система се класифицира в няколко категории. Една от основните причини е икономическата, поради финансовите затруднения в семейната среда и децата са принудени да помагат на своето семейство като работят, което води до прекъсване на присъствието в училище. Освен това много от семействата са принудени да напуснат страната, с което принуждават свой те деца да прекъснат образованието си. Социалните причини се свързват с родителската незаинтересованост, напрежение и кризи в семейството, ниско образование на родителите, непълни семейства. Съществено влияние, свързано с преждеременно напускане на училище, биха могли да имат и рисковите неформални групи или приятелската среда на децата и младежите. Етнокултурното многообразие се изразява в специфичните етнически, религиозни и езикови измерения. Етнокултурните причини са рискови и трябва да бъдат идентифицирани, анализирани да се вземат мерки за тяхното неутрализиране. В училище липсва чувствителност към етнокултурните характеристики на децата, което повишава риска за преждеременно напускане на училище. Резултатите от множество проучвания и анализи показват, че

равнището на записване във всички степени на образование при ромите е много по-ниско в сравнение с всички останали малцинствени групи. Специално внимание трябва да бъде отделено на децата от закритите училища при преместването им, на децата, които не владеят или владеят слабо български език. Друга основна причина е здравния статус. Рисковете се свързват с неприлагането в системата на предучилищното образование на подходящи от етнопедагогическо и етнопсихологическо гледище програмни системи по интеркултурно образование, както и отсъствието на модели на образователна политика в училищата съобразени с държавният образователен стандарт по интеркултурно образование.

ЛИТЕРАТУРА:

Грекова, М. 2010. Децата от ромски произход в задължителното средно образование: интегрирани и сегрегирани училища. – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, Философски факултет. Книга Социология: IT. 102.I. София: УИ „Св. Климент Охридски”, с. 175-186. [Grekova, M. 2010. Detsata ot romski proizhod v zadalzhitelno sredno obrazovanie: integrirani i segregirani uchilishta. – V: Godishnik na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski”, Filosofski fakultet. Kniga Sotsiologiya: IT. 102.I. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski”, s. 175-186.]

Гърбачева, А., 2007 Интеграция като идея, политика и тенденция в образованието -ВТУ 2007 [Garbacheva, A., Integratsiya kato ideya, politika i tendentsiya v obrazovaniето -VTU 2007]

Колева, И.,2012.Етнопсихологически модели на образователното взаимодействие., РААБЕ. [Koleva, I.,2012.Etnopsihologicheski modeli na obrazovatelno vzaimodeystvie., RAABE.]

Колева, И., Анализ на образователни политики в междуетническа среда/ <https://diuu.bg/emag/13139/10/> [Koleva, I., Analiz na obrazovatelni politiki v mezhduetnicheska sreda/ <https://diuu.bg/emag/13139/10/>]

Закон за предучилищното и училищното образование в сила от 1.08.2016г. [Zakon za preduchilishtno i uchilishtno obrazovanie v sila ot 1.08.2016g.]

НАРЕДБА № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование/ [NAREDBA № 13 ot 21.09.2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichното i interkulturnoto obrazovanie/]<https://ruo-sofia-grad.com/wp-content/uploads/2019/08/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B1%D0%B0-%E2%84%96-13-%D0%BE%D1%82-21.09.2016-%D0%B3.-%D0%B7%D0%B0-%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B7%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B8-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5.pdf>

Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015 – 2020)/ <https://web.mon.bg/bg/100685> [Strategiya za obrazovatelna integratsiya na detsa i uchenitsi ot etnicheskite maltsinstva (2015 – 2020)/ <https://web.mon.bg/bg/100685>]

Тепавичаров В. и други., 2014., Етнопедагогически модел за работа с родители. Учебно помагало за педагогическо взаимодействие с родители в междуетническа среда, съст.В.Коцева /<https://coiduem.bg/> [Тепавичаров В. i други., 2014., Etnopedagogicheski model za rabota s roditeli. Uchebno pomagalo za pedagogicheskoto vzaimodeystvie s roditeli v mezhdуетническа среда, sast.V.Kotseva /<https://coiduem.bg/>]

РОЛЯТА НА УЧИЛИЩНИЯ ПСИХОЛОГ В ПРОЦЕСА НА ПРИОБЩАВАНЕ НА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ ОТ УЯЗВИМИ ГРУПИ

Станислав Пандин, докторант на Педагогически факултет на Тракийски университет в професионално направление 1.2. Педагогика.

Резюме. Практическите измерения на дейността на училищния психолог с деца и ученици от уязвими групи предполагат високи професионални и комуникативни умения, гъвкави и надграждащи се във времето. За успешното социализиране и превенцията на дискриминационно отношение към ученици от уязвими групи е необходимо навременното им включване в училищни формални структури и групови дейности от разнообразно естество.

Ключови думи: уязвими групи, деца и ученици, приобщаващо образование

Abstract. The practical dimensions of the school psychologist's activity with children and students from vulnerable groups presuppose high professional and communicative skills, flexible and developed over time. For the successful socialization and prevention of discriminatory treatment of students from vulnerable groups, their timely inclusion in formal school structures and group activities of a diverse nature is necessary.

Keywords: vulnerable groups, children and students, inclusive education

Увод

Дейността на психолозите на територията на училищата в Република България се осъществява в рамките на предоставянето на обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие на децата и учениците. Личностното развитие в контекста на образователния процес се разбира като индивидуално познавателно и емоционално-поведенческо развитие на учащите. В този смисъл ще бъдат представени някои специфични особености при взаимодействието на училищния психолог с деца и ученици от уязвими групи.

Разгледани са някои педагогически проблеми от практическо естество в контекста на дейностите по прилагане на обща подкрепа за личностно развитие на територията на училищата у нас. Застъпена е тезата, че вероятно съществува недостатъчно познаване на нормативната уредба в тази насока от страна на онези педагогически специалисти, които

не прилагат ключови дейности по обща подкрепа, спрямо деца и ученици от уязвими групи.

Обща характеристика на процеса на приобщаване на деца и ученици от уязвими групи

Съгласно чл. 5, т.1а от Конвенцията за борба срещу дискриминацията в областта на образованието „образованието трябва да бъде насочено към пълно развитие на човешката личност и към по-голямо зачитане правата на човека и основните свободи; те трябва да съдействуват за взаимното разбиране, търпимост и дружба между всички народи и всички расови или религиозни групи, а също така за развитието на дейността на Организацията на обединените нации за поддържане на мира“ (Конвенция за борба срещу дискриминацията в областта на образованието 1960: чл. 5, т.1а).¹

Законът за защита от дискриминация, който е в сила от 2004 година у нас, регламентира защитата срещу всички прояви на дискриминация на територията на Република България. Според чл. 4, ал.1 се забранява „всяка пряка или непряка дискриминация, основана на пол, раса, народност, етническа принадлежност, човешки геном, гражданство, произход, религия или вяра, образование (...)“ (Закон за защита от дискриминация 2004: чл. 4, ал. 1).² Раздел II – Защита при упражняване правото на образование и обучение, подробно урежда превенцията на формите на дискриминация в системата на предучилищното и училищното образование.

Стратегията за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, в сила у нас от 2004 година, се основава на множество международни документи за граждански права и борба с дискриминацията, както и на нормативни документи от българското законодателство. Съгласно т. 8, Раздел II – Ценности и ръководни принципи на Стратегията, децата и учениците „от уязвимите малцинствени групи се нуждаят от допълнителна образователна подкрепа за изравняване на стартовите им позиции с тези на останалите деца (...)“ (Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства 2004: Раздел II, т. 8).³

¹ Текстът на Конвенцията е поместен на официалния сайт на Столична община: <https://sofia.obshtini.bg/doc/3963/0>

² Документът е поместен на следния сайт: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135472223>

³ Стратегията може да бъде прочетена на сайта на Министерски съвет: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=396>

Съгласно чл. 263, ал.1от Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) всяко учебно заведение на територията на Република България се задължава да предприема действия по изготвянето и одобрението на Програма за предоставяне на равни възможности и за приобщаване на деца и ученици от уязвими групи (Закон за предучилищното и училищното образование 2016: чл. 263, ал.1)⁴ Програмата се гласува и приема на Педагогически съвет, непосредствено преди началото на учебната година, като същата се протоколира своевременно и се утвърждава със заповед на директора на учебното заведение. Тя се изготвя на базата на нормативни документи и в рамките на държавната политика за предоставяне на равни възможности на децата и учениците от уязвими групи в процеса на приобщаващото образование.

Програмата се изготвя от определени за целта педагогически специалисти, каквито са зам.-директорите и училищните психолози. Тя се основава на нормативни и поднормативни актове. В цялостта си тя се ръководи от: Международната конвенция за ликвидиране на всички форми на расова дискриминация, Конвенцията за борба срещу дискриминацията в областта на образованието, Рамковата конвенция за защита на националните малцинства, Закона за предучилищното и училищното образование (ЗУПО), Закона за закрила на детето (ЗЗД), Закона за защита от дискриминация (ЗЗДискр), Наредбата за приобщаващото образование, Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество и др.

В рамките на Програмата се изготвя план за изпълнение/действие по дейности, срок на изпълнение на дейностите по предоставяне на обща и допълнителна подкрепа на децата и учениците от уязвими групи и отговорници по дейности, най-често психолози и педагогически съветници. Активностите са съобразени и със спецификите на училищната среда, която е следствие на много фактори: вид учебно заведение, етнически състав и мултикултурно разнообразие, брой ученици със специални образователни потребности (СОП), ученици с хронични заболявания, ученици с дарби и таланти, дори географски фактор и т.н. Най-общо казано, в плана за изпълнение на Програмата се развиват и представят дейности по: идентифицирането на ученици от уязвими групи; сформирание на екипи за работа с тях (екипи за подкрепа на личностното развитие на децата и учениците) и координатор на процеса на приобщаващото образование; психолого-педагогическо обследване; индивидуална и групова работа с децата и

⁴ Текстът на Закона е поместен на сайта на Министерството на образованието и науката: <https://web.mon.bg/bg/57>

учениците в рамките на общата и допълнителна подкрепа за личностно развитие; тренинги и обучения на учители и родители; съвместни дейности с други институции; спортни състезания, конкурси, общи чествания от културния календар на представителите на различни етнически групи и др.

Психологът в учебното заведение

Длъжността „психолог“ в системата на предучилищното и училищното образование е регламентирана от чл. 28, ал. 1 от Наредба № 12 за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти (Наредба № 12: чл. 28, ал. 1).⁵ Дейността на училищните психолози се осъществява в рамките на общата и допълнителната подкрепа за личностно развитие на децата и учениците и е подробно разписана в Закона за предучилищното и училищното образование, Правилника за прилагане на закона за предучилищното и училищното образование и Наредбата за приобщаващото образование. Дейностите по обща подкрепа за личностно развитие, които ще бъдат изложени по-долу в работата, се предоставят на всяко дете или ученик на територията на учебното заведение, а дейностите по допълнителна подкрепа за личностно развитие са насочени към деца и ученици със специални образователни потребности (СОП), с дарби и таланти, хронично болни и такива в риск.

Що се отнася до последното, всички така изброени могат да конфигурират в словосъчетанието „деца и юноши от уязвими групи“. В този смисъл, настоящата работа няма за задача да развива професиограмата на училищния психолог и задължителните в т. ч. иманентни личностни качества, висока ерудиция и конституирани знания и умения на специалиста. Работата акцентира върху практическите и общочовешки достойнства на взаимодействието между училищните психолози и децата и учениците от уязвими групи.

Дефицити в рамките на предоставянето на обща подкрепа на деца и ученици от уязвими групи

Съществуват достатъчно факти в посока на твърдението, че понякога ученици от уязвими групи не намират и не получават необходимото внимание и последваща подкрепа от страна на учители. Все още по места има педагози, които са на мнение, че

⁵ Текстът на Наредбата може да бъде намерен в раздел „Наредби“ на официалния сайт на Министерството на образованието и науката: <https://web.mon.bg/bg/59>

дейността им на територията на учебното заведение се изчерпва в контекста на преподаването (вероятно поради недостатъчното познаване на нормативните документи), което никак не отговаря на истината. В рамките на общата подкрепа за личностно развитие на децата и учениците се осъществяват неограничен брой от дейности от всички педагогически специалисти на територията на учебното заведение, без изключение, в контекста на, и извън преподаването.

Съгласно чл. 15. от Наредбата за приобщаващото образование общата подкрепа за личностно развитие, която се осъществява в рамките на учебното заведение, се предоставя на всички учащи. По същество тя е система от дейности, благодарение на които на всеки ученик се гарантира равнопоставеност и обгрижване в рамките на образователния процес, и тя включва:

- „1. екипна работа между учителите и другите педагогически специалисти;
2. допълнително обучение по учебни предмети;
3. допълнително консултиране по учебни предмети;
4. кариерно ориентиране на учениците;
5. занимания по интереси;
6. библиотечно-информационно обслужване;
7. грижа за здравето;
8. осигуряване на общежитие;
9. поощряване с морални и материални награди;
10. дейности за превенция на насилието и преодоляване на проблемното поведение;
11. дейности за превенция на обучителните затруднения;
12. логопедична работа“ (Наредба за приобщаващото образование 2017: чл. 15).⁶

Крайният резултат, който би следвало да е видим на базата на тези дейности за личностно развитие, е благополучието, чийто забележим облик се разкрива

⁶ Целият текст на Наредбата може да бъде прочетен в раздел „Държавни образователни стандарти“ на сайта на Министерството на образованието и науката: <https://web.mon.bg/bg/100104>

непосредствено в когнитивното и емоционално-поведенческото развитие на децата и учениците.

Ролята на психолога в контекста на работата с деца и ученици от уязвими групи (такава, каквато би следвало да бъде)

Нерядко ученици от уязвими групи, най-често в юношеска възраст, предпочитат да потърсят помощта на училищния психолог, пред възможността да се обърнат за помощ към друг педагогически специалист. Защо?

Независимо от факта, че психологът на училището е неизменна част от педагогическия екип, в представите на учениците образът му не попада в групата на учителите. Формирането на тази специфична нагласа у юношата до голяма степен го мотивира да се довери на психолога и това е лесно обяснимо, защото в действителност детският специалист е често в непосредствена близост до учениците, що се отнася до дейностите по обща и допълнителна подкрепа, и то извън рамките на преподаването и оценяването.

Ролята на психолога в училище е от голямо значение при формирането на цялостния вътреучилищен комуникативен климат. Нерядко, извън консултативната и диагностичната дейности, психолозите участват в организирането на събития, празници и тържества, в помощ на педагогическите съветници и другите педагогически специалисти. Тези дейности (чествания на официални празници, отбелязване на Световни дни и Международни дни на ООН, патронен празник на училището, благотворителни базари в помощ на връстници и деца и ученици в неравностойно положение, дейности от календара на ученическия съвет, дейности, свързани с културния календар на етнически представените групи на територията на училището, благотворителни кампании, провеждани съвместно с граждански и неправителствени организации, организирани посещения на културни мероприятия, културни и природни обекти и др.) на практика не попадат в професиограмата на длъжността „училищен психолог“, но вземайки участие, психолозите могат да дават личен пример в процеса на организирането и провеждането на събитията. Това мотивира учениците да бъдат проактивни и деятельни в рамките на групата. Взаимодействието в групата е силен превантивен механизъм срещу егоистичните тенденции и асоциалното поведение.

Редно е училищният психолог да съдейства за включването на деца и ученици от уязвими групи в колективни дейности, като базари, благотворителни инициативи,

ученически сбирки, изработване на различни пособия, проектна дейност и др., като същевременно ги насърчава и мотивира в цялостния процес. Именно работата в група е най-силният фактор в посока преодоляване на стереотипното мислене и превенция на рисковото поведение сред децата и юношите.

В работата с деца и ученици от уязвими групи училищният психолог задължително проследява и извършва оценка на тяхното личностно развитие. Целта на диагностицирането е мониторингова и се отнася до идентифицирането на дефицити в обучителното и психичното развитие на учениците, или напротив, диагностицира напредъка в образователното и личностното им развитие. В този смисъл, дейностите по обща и допълнителна подкрепа на територията на едно училище винаги трябва да са образователно дело на всички педагогически кадри.

В съвременното ни все още има случаи, в които психолозите биват заклеймявани от други педагогически специалисти, именно защото работата им предполага да бъдат чистосърдечни и добронамерени (да не се бърка с наивност) във всяка ситуация, независимо от нейния генезис. Част от специфичните особености на дейността на детския и училищния психолог изискват специалиста да проявява общочовешкото в себе си, но в професионален аспект (*Стандарти за изпълнение на психологически дейности в сферата на психология на развитието* 2020).⁷ Проявите на емпатия и загриженост често остават неразбрани от някои преподаватели на места. Тези качества обаче са безусловно необходимия инструментариум, за да вникне специалистът в детската душа и още по-важно – да има благотворни резултати на полето на детската психика и доброволна и желана приемственост в комуникативен план, и във времето.

Заклучение

Професионалните измерения на дейността на училищните психолози в контекста на работата им с деца и ученици от уязвими групи твърде често задават образа на една привидно нестройна работна система, на особен безпорядък. Истинско личностно предизвикателство е да бъде сглобен правилно този своеобразен комуникативен и

⁷ През 2020 г., в рамките на Секционната комисия на Секция „Психология на развитието и образованието“ към Дружеството на психолозите в Република България, се проведе множество дискусии по повод приемането на стандарти за изпълнение на психологически дейности в сферата на психология на развитието и образованието.

социален конструкт, низ от емоции, когнитивни, нагласи, мотиви, ценностни и нормативни механизми, поведения.

ЛИТЕРАТУРА

Закон за защита от дискриминация (Загл. изм. - ДВ, бр. 68 от 2006 г.). Обн., ДВ, бр. 86 от 30.09.2003 г., в сила от 1.01.2004 г.,..., изм., бр. 105 от 30.12.2016 г., бр. 7 от 19.01.2018 г. [Zakon za zashtita ot diskriminatsiya (Zagl. izm. - DV, br. 68 ot 2006 g.). Obn., DV, br. 86 ot 30.09.2003 g., v sila ot 1.01.2004 g.,..., izm., br. 105 ot 30.12.2016 g., br. 7 ot 19.01.2018 g.]

Закон за предучилищното и училищното образование. В сила от 01.08.2016 г. Обн. ДВ. бр.79 от 13 октомври 2015 г., ..., изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18 септември 2020 г. [Zakon za preduchilishtното i uchilishtното obrazovanie. V sila ot 01.08.2016 g. Obn. DV. br.79 ot 13 oktomvri 2015 g., ..., izm. i dop. DV. br.82 ot 18 septemvri 2020 g.]

Наредба за приобщаващото образование. Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г., обн., ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., в сила от 27.10.2017 г.; изм. и доп., бр. 105 от 2018 г., бр. 101 от 2019 г., бр. 48 от 2020 г., бр. 92 от 2020 г., акт. 11.11.2020 г. [Naredba za priobshtavashtoto obrazovanie. Prieta s PMS № 232 ot 20.10.2017 g., obn., DV, br. 86 ot 27.10.2017 g., v sila ot 27.10.2017 g.; izm. i dop., br. 105 ot 2018 g., br. 101 ot 2019 g., br. 48 ot 2020 g., br. 92 ot 2020 g., akt. 11.11.2020 g.]

Наредба № 12 от 1 септември 2016 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. В сила от 27.09.2016 г. Издадена от Министерството на образованието и науката. Обн. ДВ. бр. 75 от 27 Септември 2016 г. [Naredba № 12 ot 1 septemvri 2016 g. za statuta i profesionalното razvitie na uchitelite, direktorite i drugite pedagogicheski spetsialisti. V sila ot 27.09.2016 g. Izdadena ot Ministerstvoto na obrazovaniето i naukata. Obn. DV. br. 75 ot 27 Septemvri 2016 g.]

Конвенция за борба срещу дискриминацията в областта на образованието. Приета по време на XI-та сесия на Генералната конференция на ЮНЕСКО на 14.12.1960 г. Ратифицирана с указ № 508 на 17.11.1962 г. Издадена в Сборник от международни документи 1992 г. [Konventsia za borba sreshtu diskriminatsiyata v oblastta na obrazovaniето. Prieta po vreme na XI-ta sesiya na Generalnata konferentsiya na YUNESKO na

14.12.1960 g. Ratifitsirana s ukaz № 508 na 17.11.1962 g. Izdadena v Sbornik ot mezhdunarodni dokumenti 1992 g.]

Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. Одобрена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г. [Strategiya za obrazovatelna integratsiya na detsata i uchenitsite ot etnicheskite maltsinstva. Odobrena ot ministŭra na obrazovaniето i naukata na 11 yuni 2004 g.]

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

Стандарти за изпълнение на психологически дейности в сферата на психология на развитието, 2020. В: Psychology-Bg.Org, онлайн: <http://psychology-bg.org/wp-content/uploads/2.->, публикация от 30.11.2020 г., последно посетена 15.08.2022 г. [Standarti za izpŭlnenie na psikhologicheski deŭnosti v sferata na psikhologiya na razvitiето, 2020. V: Psychology-Bg.Org, onlain: <http://psychology-bg.org/wp-content/uploads/2.->, publikatsiya ot 30.11.2020 g., posledno posetena 15.08.2022 g.]

Учителят – медиатор между традицията и модерността

Ася Вълчева, , докторант към катедра Етнология, Исторически факултет на СУ „Св.

Климент Охридски“

Резюме:Статията разглежда развитието на технологиите с изкуствен интелект и предизвикателствата, които те поражда за образованието. Застъпени са и вижданията на ЕС за регламентирането и развитието им. Те ще бъдат разгледани в настоящата статия, придружени от рефлексивна картина, изградена на база опита и натрупаните знания на автора в сферата на образованието, като: учител, изследовател и заместник директор на средно училище. Статията предлага поглед към същността на изкуствения интелект, неговото развитие, ползите и заплахите, които би могъл да породии, както и към регулациите, които международните институции създават във връзка с неговото бързо и всестранно развитие. За да бъдат разбрани изискванията на съвременното, статията хвърля светлина върху технологичния напредък, промените в социалната среда и предизвикателствата в образованието.

Глобалният свят, в който живеем днес се променя с ускорени темпове, в следствие на бързо развиващите се технологии. Преносът на общочовешки ценности между поколенията е възпрепятстван от все по-ограниченото време, което децата могат да прекарват със своите родители и близки, а именно семейството е първият източник на знания и умения, който изгражда светоусещането на младия човек. Тенденция за все по-ангажирани родители и деца целодневно обучаващи се в държавни образователни институции между две и десет годишна възраст, довежда до въпросите: Кой би могъл да подпомогне семейството във възпитанието на децата им? Професионално подготвен ли е учителят за тази задача? Какви са новите условия, към които трябва да се приспособим. Първата индустриална революция (Индустрия 1.0.), от края на XVIII и началото на XIX в. води до редица промени в живота на хората, като механизира голяма част от дейностите, които до тогава се извършват ръчно. В края на XIX век е поставено началото на Втора индустриална революция (Индустрия 2.0.), по време на която се наблюдават: масово производство на конвейерни линии, на парни машини, разпространение на електричество. Те водят до улеснения в бита и значителното замогване на хората. Автоматизацията и компютъризацията на производствените дейности във втората половина на XX в. бележат Трета индустриална революция (Индустрия 3.0.) От началото на Възраждането, съвпадащо с годините на Първата индустриална революция, до днес образованието не спира да

се развива и приспособява към все по високите цели на човечеството. То става все по-масово и всеобхватно, като комплекс от знания, умения и компетенции. В настоящата статия ще бъде застъпена тезата, че учителят е носител на традиционни и общочовешки ценности, които може успешно да предава по време на образователния процес на своите ученици, в контекста на Четвъртата индустриална революция (Индустрия 4.0.), при която технологичния напредък е по-бърз от всякога. Основни нововъведения са интернетът, роботиката и изкуствения интелект. Те могат да доведат не само до улесняване на човека в производствената дейност, а до изключването му от нея. Днес наблюдаваме редица изчезващи професии, като стругар, телефонист, пощальон и много други. Тези промени повдигат въпроси и в образованието. Как то би могло да отговори на предизвикателствата на Четвъртата индустриална революция? В последните три десетилетия Европейския парламент, създаде редица нормативни документи касаещи технологиите с изкуствен интелект и образованието.

И. Колева представя политика за развитие на българското образование в европейски контекст. Основни предизвикателства за европейското образователно пространство са непрекъснатата цифровизация, автоматизация, изкуствения интелект и необходимостта да бъдем адекватни на технологичния напредък, както и бъдещето на труда, спрямо бъдещите потребности и компетентности на субекта. За адаптирането на образованието в години на социални промени добър пример са 90-те години на миналия век, когато България тръгва по пътя на демократичното управление, редица учени започват да работят върху теми свързани с ролята на учителя в променящата се социална среда. Такива са: Елиана Пенчева, Стефан Чернев, Румен Вълчев, Пламен Радев и др. В последното десетилетие на близки теми пишат Виолета Атанасова, Йордан Колев, Наталия Витанова, Виолета Коцева, Кремена Йорданова и др. Темата за традиционни и общочовешки ценности в образованието е поле на работа на Европейската агенция за специални образователни потребности и приобщаващо образование вече 26 години (създадена през 1996г.).

Възприятията на учениците се адаптират успешно в заварената от тях дигитална среда. Пътят до разбирането на това, как обаче функционира всичко важно около нас, като: природата и човека, остава не извървян. За да може човек да проумее способностите, обема и възможностите на технология, като изкуствения интелект, той трябва да познава поне базисни понятия в множество научни области.

Основната задача на образованието винаги е била да подготви и подпомогне хората, да са съществена, разбираща, мислеща и можеща част от обществото и времето, в което живеят. Но

днес то, като че ли не успява да отговори адекватно на бързо променящата се реалност и много от завършилите училище и дори специалисти с научна степен остават по периферията на техническия прогрес. Училището все още не е готово да се адаптира към съвременното дете и към този тип общество, в което то ще живее. (Витанова 2020:6) Реалността през XXI век ни поставя пред изпитанието на бързо развиващите се информационни технологии, които обществото трудно може да догони в знанието и разбирането си за тях. Какви възможности дават? Как участват в ежедневието ни, какви са възможностите за инкорпорирането им в ежедневието ни за напред?

През последните десетилетия изкуственият интелект се разви много. Днес той присъства в ежедневието на всеки човек. „Умните“ реклами, които се препокриват с търсенията ни в интернет, бяха изненадващи преди година, но днес се приемат за даденост. Това е възможно, благодарение на изкуствения интелект, който за секунди може да обработи информация за търсенията на хиляди потребители и да предложи конкретни продукти на същите тези потребители в социалните мрежи. Възможността да преобразуваме текст от снимка в дигитален материал, също е постижение на изкуствения интелект, но не и без нашата помощ. При вход за много платформи се изисква попълването на поле „Не съм робот“, в които трябва да въведем разчетените от нас разкривени букви и цифри. Такива механизми по начало се използват с цел подобряване на сигурността, но ползвайки огромното количество данни, които хора от целия свят са генерирали попълвайки тези полета, програмистите успяват да обучат изкуствения интелект да чете, дори ръкописи. В тази насока е работата на 14 годишният Радостин Чолаков, който сам създава изкуствения интелект „АзБуки.ML“, който може да оценява чувствата в речта.¹ Не всички хора, обаче са така запознати с възможностите на изкуствения интелект. Дори на европейско ниво, едва през 2020г. се направиха по-всеобхватни регулации за това, до каква степен информацията, която ежедневно споделяме, волно или неволно, в онлайн пространството може да бъде използвана.

Изкуственият интелект (AI - Artificial Intelligence) е област от компютърните науки, която се фокусира върху създаването на интелигентни машини, които функционират и реагират като хора. Други наименования, по които бихме се ориентирали, че става въпрос за изкуствен интелект са: „Конгнитивни изчисления“, както и фрази започващи с думи като: „умни“, „интелигентни“, „предсказуеми“ и „конгнитивни“.



-
1. <https://nova.bg/news/view/2021/01/31/313753/%D0%B4%D0%B0-%D1%81%D0%B8-%D0%BE%D1%82%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%88-D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE/> (посетено на 20.03.2021)

AI понякога се използва в комбинация с големи данни и анализи в реално време за вземане на интелигентни решения относно поведението на потребителя или машината.²

Трите неизменни части на изкуствения интелект са:

☐ Алгоритъм;

Математическо уравнение, което практически задава целта и задачите, за които е създаден изкуствения интелект.

☐ Изчислителна мощност;

За да се изпълнява алгоритъмът е необходима компютърна система, която да извършва изчисленията. Днес съществуват стотици супер компютри, които могат бързо да обработват огромни количества информация.

☐ База данни.

Основната част от всяко проучване или изчисление са данните, с които то ще борави. Ако базата данни е, да кажем 1000 речника на различни езици, алгоритъмът би могъл да превежда текстове в реално време. Проблемът с данните е в това, че практически, всичко което споделяме

в интернет може да бъде използвано в осъществяването на всевъзможни цели. В последните няколко години се работи по законодателни проекти, които да защитават обикновените хора от злоупотреби с публикуваната от тях информация, но за да е успешно едно такова законодателство, то трябва да е глобално, какъвто е и интернетът.

Европейският парламент през юни 2020 г. сформира специална комисия за изкуствения интелект за проучване на въздействието и предизвикателствата, както и за изготвяне на предложение за пътна рамка в областта. Още през следващия месец Европейската комисия предложи единен подход към развитието на технологиите с изкуствен интелект, чийто три основни елемента са:

- ☐ подкрепа за иновациите и насърчаване на въвеждането на новите технологии;
- ☐ подготовка за произтичащите социално-икономически промени;
- ☐ осигуряване на етическа и правна рамка.

Темата за технологииите и образованието е поле достойно за голямо, самостоятелно изследване, но процесите те първа са в ход, и такова изследване трудно би било обективно. „Когато цивилизацията преживява мащабна технологична революция, светът се променя по фундаментален и смущаващ начин. Има нещо в процеса на изравняване на света, което изглежда качествено различно от всички големи промени през предишните епохи: скоростта и обхвата, с които те завладяват всичко” (Фрийдман 2005:61–62). За да отговори на изискванията на времето си, учителя днес трябва будно да следи за актуалността на познанията си, включително по отношение на технологиите. В рамка от етични аспекти на изкуствения интелект, роботиката и свързаните с тях технологии от Резолюция на Европейския парламент от 20 октомври 2020 г.² е обърнато внимание на необходимостта от включването на обучения, на тема Изкуствен интелект, като ролята на учителя не е пренебрегната. В документа ясно е посочено „че за да се оползотвори пълният потенциал на изкуствения интелект и да бъдат добре запознати ползвателите с ползите и предизвикателствата, породени от технологиите с ИИ, е необходимо ИИ или цифровата грамотност да бъдат включени в образованието и обучението, включително във връзка с подкрепата за цифровото приобщаване, както и да се провеждат информационни кампании на равнището на Съюза, които да дават точна представа за всички аспекти на развитието на ИИ“³ Отбелязвайки правото на всяко дете на качествено обществено образование на всички равнища, Европейският парламент призовава „за разработването, внедряването и използването на качествени системи с ИИ, които предоставят и улесняват достъпа до качествени

образователни инструменти за всички на всички равнища“³, като успокоява, „че внедряването на нови системи с ИИ в училищата не следва да води до увеличаване на цифровото разделение в обществото“. Документът признава огромния потенциален риск конкретно в обучението, защото образованието е комплекс от даване на знания и възпитание, при което дори ИИ не би се справил по-добре от учителя. Една от малкото човешки дейности, които развиващите се технологии не могат да извършат е проявата на творчество. Хората могат да съчетават, на пръв поглед не свързани знания и да ги обединяват в творческа идея. Тази не педагогическа, а чисто човешка способност е изключително важна във възпитателния процес. Пример от практиката ми като преподавател по история са случаите, когато разяснявам поведенчески норми и общо човешки ценности на своите ученици и непременно се налага да давам редица примери, вдъхновени от самите деца, историята, личен опит, книги, филми и др. Подбирането на

2 - Рамка от етични аспекти на изкуствения интелект, роботиката и свързаните с тях технологии от Резолюция на Европейския парламент от 20 октомври 2020 г. <https://ec.europa.eu> (посетено на 20.03.2021г.)

подходяща информация изисква и емпатия, която отново е присъща на човека, но не и на ИИ. Затова технологиите се явяват по-скоро помощно средство на учителя, отколкото негов заместник. За да бъде използван максимално добре потенциала на новите технологии Европейският парламент посочва, че трябва да се осигури финансова, технологична и образователна подкрепа, включително специализирано обучение по информационни и комуникационни технологии за учителите, които желаят да придобият подходящи умения, така че да се адаптират към технологичните промени и не само да използват потенциала на ИИ, но и да разбират неговите ограничения.

Регулация на цифровите продукти с ИИ, които биха могли да се използват в образованието, за щастие има. Европейският парламент „подчертава, че образователните институции следва да се стремят да използват за образователни цели системите с ИИ, които са получили европейски сертификат за етично съответствие“³. В края на резолюцията е приложен изчерпателен и кумулативен списък на високорисковите сектори и на високорисковите употреби или цели, които могат да доведат до евентуално нарушаване на основните права и правилата за безопасност. В него образованието попада в графа „високорискови сектори“. (Таблица 1)

Високорискови сектори	• Заетост • <u>Образование</u> • Здравеопазване • Транспорт • Енергетика • Публичен сектор (убежище, миграция, граничен контрол, съдебна система и служби за социална сигурност) • Отбрана и сигурност • Финанси, банково дело, застраховане
Високорискови употреби или цели	• Наемане на служители • <u>Оценяване на учащи се</u> • Разпределяне на публични средства • Отпускане на заеми • Търговия, посредничество, данъчно облагане и др. • Медицинско лечение и процедури

	• Изборен процес и политически кампании • Решения в публичния сектор, които имат значително и пряко въздействие върху правата и задълженията на физическите или юридическите лица • Автоматизирано шофиране • Управление на движението • Автономни военни системи
--	---

Таб.1

Учителят, като възрастен човек, запознат еднакво добре както с традиционните и общочовешките ценности, така и с изискванията на технологичното и глобално общество е най-подходящ за преносител на знания, ценности и нагласи. В негова полза работи и времето, което прекарва с ученици, благодарение на което добре познава потребностите на новото поколение. С промяната на социалната ситуация, в която младото поколение се развива, се променят и условията за социализация. На фона на радикалните обществени промени се обезценяват утвърдените вече модели за социална ориентация и възможности за идентификация, като при това отпадат някои структурни и действащи активно модели за живот и за житейски избор (Пенчева, Е. , 1998:22) Ако в миналото ролята на младия човек в обществото е нещо ясно, което семейството възпитава, то днес плуваме в море от идентичности. А големия избор, затруднява взимането на решение. В годините, в които се променя бита на човек, промяна в ценностите настъпва, не само сред децата, а в цялото общество. Новите модели на житейски избор са обвързани с желанието на индивида да се впише в новия, постоянно развиващ и изменящ се социален ред. Старите ценности се съхраняват по-успешно при индивиди и групи,

при които реална промяна в ежедневието и работата не е настъпила. В теорията на Д. Кацаров са изведени три основни принципа, три критерия, върху които трябва да бъде изградено образованието. Те са *любов*, *свобода* и *опит* (Пенчева 1998:21). Сред тях бих добавила и отговорното отношение към *природата*, защото за добруването на човека е изключително важно той да се осъзнае като част от заобикалящия ни свят, а не просто като потребител, който не зависи от съдбата на планетата. Тенденцията за отговорност към природата се развива от години и днес е трайно утвърдена, дори различно отношение се приема като политически некоректно. Неразумно е човек да премине краткия си живот без знания за природата и нейните закони, които го контролират. Не е чудно, че човек страда от дисхармония със света, който го заобикаля (Номура, Й. 1996:104) Технологичния напредък улеснява бита и особено комуникацията помежду ни, но и ни отдалечава от изначалната ни нужда от физическа близост, както с природата, така и с други човешки същества. Внедряването на технологии с изкуствен интелект в училищното образование крият висок риск. Оценяване на учащи, посредством него, не би могло да е обективно. Личното отношение на учителя към ученика при оценяване също крие рискове, но добре подготвения специалист може да съобрази индивидуалния напредък, успеха спрямо този на класа, възможностите и старанието, което ученика полага в обучението си, за да постави обективна оценка на работата му. Запознаването на учениците с новите технологии също е предизвикателство, заради липсата на достатъчно подготвени специалисти, но не крие рискове. Анкетното проучване на Софийски форум за сигурност, Еразъм + и Център за развитие на човешките ресурси показва, че младите хора прекарват съществена част от времето си пред компютъра. Бе установено, че младежите в ученическа възраст използват интернет средно над 4 часа дневно (Божилов, Й. 2005:10). Разбирането на технологиите, които присъстват в ежедневието на всички ученици е изключително важно за тяхната сигурност. Ограничаването им от тях не е решение. Учителят е способен да развие знания и умения за справяне в новата технологична среда. Изграждането на междупредметни връзки и прилагането на Компетентностния подход биха спомогнали това.

Литература:

Божилов, Й., 2015 г. Сигурността на младите в интернет. Предизвикателства пред киберсигурността. [Bovilov, Y., 2015 Sigurnostta na madite v internet. Predizvikatelstva pred kibersigurnostta.]

Витанова, Н., Колев, Й., В. Атанасова, (2005). История на педагогиката и българското образование. Шумен. [Vitanova, N., Kolev, Y., V. Atanasova, (2005). Istoria na pedagogikata i balgarskoto obrazovanie. Shumen.]

Колева, И. Предизвикателства в образованието : европейски и национални политики и стратегии, София. [Koleva, I. Predizvikelstvata v obrazovanieto: evropeiski I nacionalni politiki I strategii, Sofia.]

Номура, Й. Интегрирано образование през целия живот (1996). [Nomura. Y. Integrirano obrazovanie prez celiya jivit. (1996)]

Фрийдман, Т. (2005). Светът е плосък. Кратка история на XXI век. София. Изд. Обсидиан. [Frydman, T. (2005). Svetat e plosak. Kratka istoria na XXI vek. Sofia. Izd. Obsidian.]

Пенчева, Е., Училище, ценности, промяна (1998) София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ [Pencheva, E., Uchilishte, tsennosti, promyana (1998) Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“]

Наредба за приобщаващо образование на МОН (обн. – ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., посл. изм. ДВ. бр.91 от 2 ноември 2021 г.)

Основни принципи. Подкрепа за разработването и прилагането на политики за приобщаващо образование – Издадена от Европейска агенция за специални образователни потребности и приобщаващо образование през 2021г.

Bešić, E., 2020 г. ‘Intersectionality: A pathway towards inclusive education?’ Prospects, 49, 111—122

Burns, T., 2015 г. Governing Complex Education Systems. Trust and Education Основна презентация, представена на конференцията на ОИСР относно управлението на сложни образователни системи, Хага, 7 декември 2015 г.

Електронни източници:

1. <https://nova.bg/news/view/2021/01/31/313753/%D0%B4%D0%B0-%D1%81%D0%B8-%D0%BE%D1%82%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%88-%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE/> (посетено на 20.03.2021)

2. <https://digital-transformation-tool.eu/training/mod/hvp/view.php?id=115> (посетено на 20.03.2021г.)

3. <https://ec.europa.eu> (посетено на 20.03.2021г.)

4. (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0275_BG.pdf) (посетен на 05.04.2021г.) - Рамка от етични аспекти на изкуствения интелект, роботиката и свързаните с тях технологии Резолюция на Европейския парламент от 20 октомври 2020 г. с препоръки към Комисията относно рамка за етичните аспекти на изкуствения интелект, роботиката и свързаните с тях технологии